

Коли промовляють фальконети

Юрій Хорунжий

Дидаскал піітики Софроній Пекарський сидів на своєму місці, у високому стільці з дерев'яною спинкою і бильцями під лікті. На темному столі біліла розкрита ногата з чистими аркушами цупкого паперу та жовтіла довга лінійка. У прочинену квартиру проникав гомін з Красного майдану. Вигуки хлоп'яків, деренчлива пересварка жінок, цокіт копит, рипіння погано змащених коліс, розпачливе ревіння вола, якого кинув на півдня господар і запропав у шинку Лейзора, — всього цього не годен приховати дерев'яний паркан колегіуму й Братського монастиря. Часом у квадраті широкого вікна пропливала чорна сутана й глибокий кlobук на пелехатій голові, ось вирізьбився орлиний вид професора філософії Інокентія Гізеля, той повернув обличчя до вікна класу піітики, прислухався... Софроній похвально тицьнув указівним перстом в Кирика Дзюбара, спудея-переростка, кругловидого й кучерявого, з нахабнуватими світлими очками на рожевім лиці.

— Яка була моя вчорайша наука? Перекажи, пане спудею, й покажи, чи осмислив ти її — без лінивства й нерадивості.

Кирик тернув пальцем під носом, неохоче підвівся з лави, неквапно розкрив свою нотату.

— Той, пане навчителю... вибачайте, пане дидаскале. Пекарський задоволено хитнув головою. Виправляється помалу хлопак. "Дидаскал" — звучить приємніше для вуха, бо з грецької; тут, у цьому класі піітики, спудеї мусять звикати до високого штилю. Подивився у вікно: Гізель уже забрався. Зітхнув полегшено й провадив урок далі.

— Завдали нам у бурсі списати римського... аха! — Дзюбар тернув рукавом носа, чхнув, забризкавши слиною нотату й плюгавенького сусіду Яреська, — римського пііту Вергалія...

— Вергілія! — аж скрикнув Пекарський.

— Вергілія списати на нашу мову, розміру давнього дотримуючи.

— Так. Прочитай спершу латиною.

Слухав скоромовку латиною, не витримав, простягнув лінійку, вдарив Дзюбара по баранячій голові.

— Стій, осле! Наголошуй потрібні склади.

Кирик навіть не здригнувся, натомість злякано зіщулювався його напарник Яресько, на другій лаві хтось реготнув. Хлопців у класі було негусто, й десяти не налічиш. Батьки позабирали додому добру половину спудеїв. Непевний час...

— А тепер переклади гекзаметр українською. Не поспішай. З наголосами і павзами.

Дзюбар закотив очі під лоба й, похитуючись, як дячок на крилосі, аж заспівав, видно таки старанно вчив удома:

Як збіжжя у-удатніш зібра-ати, під звіздою якою-у

Землю о-орати, Мецена-ате, і вербам обрі-ізувать лози-и,
Як череду-у наглядати і чином яким то-ой
Товар-р наш плодити та бджілку-у пускати по взя-яток —
Ось про таке я балака-ати буду сьогодні-і...

— А розмір? А метричність? Біда мені з тобою, Кириле! Читай ще раз сусідові своєму аудиторіві Яреську. Хай виставить тобі оцінку.

Плюгавчик підхопився на ноги, — був по плече Дзюбареві, — як той молодий півник, озираючись на вчителя, наскочив на товариша.

— Ану, бовдуре, повтори!

Кирик щось шепнув йому крізь зуби, Пекарський почув лише "...дам".

Наче нічого не сталося, Дзюбар знову заспівав своєї. Тим часом аудитор виловлював у його перекладі "блїх". "Де в тому маленькому тїльці й меткїсть береться", — думав Пекарський.

— В античному гекзаметрі має бути шість стоп або метрів. Кожна стопа — то один наголошений й кілька ненаголошених складів. У спудея пана Кирика перший вірш з георгік Вергілія має п'ять стоп, також і третій, і четвертий, і п'ятий вірші.

— Добре, пане Яреську. А як ти перетлумачив перший вірш? .

— До шестистопного розміру в Кирика бракує одного двоскладового слова, пане дидаскале. Ось так належить бути: "Як тєє збіжжя удатніш зібрать, під звїздою якою..."

— Scit! Знаєш. Читай усю строфу.

— Як тєє збіжжя удатніш зібрать, під звїздою якою

Землю орать, Меценате, і вербам обрізувать лози,

Як череду наглядати і чином яким нам на користь

Тама плодити товар або бджоли пускати по взяток —

Ось про таке повістити я маю сьогодні.

— Але ж, пане Яреську, в останньому вірші ти загубив, як і Кирик, шосту стопу!

— Га-га-га! — аж покотився по лаві задоволений Дзюбар. — Аудитор називається! Га-га...

— Тихо! — стукнув Пекарський лінійкою сміхуна. — Ізійди на місце. Записуй до своєї нотати, як має бути. Всі записуйте. А пан Яресько — лиш останнього вірша, котрий звучатиме так: "Ось про таке повістити я маю тобі від сьогодні". Записали? — продиктувавши, спитав дидаскал. — А нинька за пана аудитора хай буде Кирик Дзюбар, а відповідатиме йому Яресько Пірник.

Кучерявий Кирик розпустив губи в посмішці. В Яреська засиніла жилка на скроні. Обидва підвелися з лави.

— В артикулі четвертому з уставу Київського колегіуму сказано таке: "Багатий над убогим у науках нічим вишшей не має бути, тільки самою наукою, плотію же всі рівні. Всі бо єсми во Христі братія. Христової глави единой члени. Ні єдиний член, око — руці, а рука — нозі не може сказати: ти не потрібний". Пане Яреську, перетлумач останнє речення з артикулу четвертого на книжно-словенську мову. А ти, пане Кирику, пильнуй.

Кирило очікувально дивився зверху на Яреська. Той ворухив губами, чухав пальцем щоку, замастив і її чорнилом, нарешті здобувся на відповідь:

— По книжно-словенському, пане дидаскале і пане аудиторе, це має бути: "Ні один же уд, око руці, і рука нозі рещи може: не требіми еси".

— Що скаже пан аудитор?

Кирило сопів і мовчав. Усі чекали. Молоденькі мухи билися в шибку, а знадвору напливала важка денна спека. Ніби прочумавшись, Дзюбар несподівано відвернувся од свого диспутанта і сказав учителеві:

— *Inter arma tacent Musae*. Коли промовляють гармати, музи мовчать. Військо Радзивілла незабаром буде на Оболоні... Сеї ночі я бачив заграву над Межигірським Спасом.

Очі спудеїв спрямовано на дидаскала. Перелякані дитячі очі. Пан навчитель мусить щось відповідати.

— Пусте. Козаки не оддадуть. Пан полковник Антін Жданович присягався... Але ж... спудей Кирик Дзюбар, ти поводишся на уроці недозволеним чином. У суботу матимеш хлосту десять різок. Записую в свою нотату.

Дзюбар щось промимрив про себе. Софроній Пекарський тільки й почув: "...побачимо".

— Повернімося до артикулу четвертого, панове спудеї. Яресько Пірник овшем правильно витлумачив книжно-словенською мовою, котрою перетлумачено з грецької святе письмо. Лише наголос у словах "руці" й "нозі" має бути на першому складі. А тепер...

Тепер дидаскал піітики Київського колегіуму Софроній Пекарський розгубився. І його пройняв страх, посіяний спудеєм-переростком Кирилом Дзюбарем. Литовсько-польське військо вже запалило Межигірський монастир... Він ще балакав учням для годиться, аби скінчити урок, про буколічні вірші римлян і трагедії треків і поглядав на пісочний годинник окрай учительського столу.

Пісок сипався так повільно, невидимо, застигло...

Нарешті він таки висипався до нижньої капсули, і Софроній відпустив учнів, вийшов на подвір'я, сп'янів на мить від спекотного, напоєного липовим духмяном повітря, ступив до високої дерев'яної альтанки, обплетеної виноградом і крученими паничами, в глибині якої гніздилася прохолодна невелика капличка-надгробок над прахом гетьмана Конашевича-Сагайдачного. Мир тобі, гетьмане, якби ти встав та подивився, що робиться нині на Україні... Але не встанеш і не порадиш нічого, от тому треба йти до живих мудреців.

Софроній потягнув до церкви при колегіумі, неширокими крутими сходами піднявся на ганок, пірнув у низенькі бічні двері, пригинаючись, гвинтовими дерев'яними рипучими сходами закружляв нагору, до келії префекта й професора філософії, автора великої праці "*Opus totius philosophiae*"[1] Інокентія Гізеля. Був той чоловік тихий, непомітний, негаласливий, програвав на перший погляд проти молодявого ректора й професора риторики — рум'яноликого й красномовного Лазара

Барановича, але чомусь радше викликав на відвертість, саме до Гізеля й проходив Софроній Пекарський, коли потребував поради й розради. Ачей, тому що саме Інокентій лишив його при колегіумі викладати піїтику того буремного сорок восьмого року, коли кращі учні, приятелі-суперники Іван Самойлович і Павло Тетеря подалися до козацького війська потай од професури й ректора, бо ж їм обом пророкували кафедри.

Софроній постукав п'ястукми в обкладені чавунним паском двері, почув тихий голос, не випробовуючись переступив поріжок й аж тепер підвів голову, побачив біля високого вузького вікна постать п'ятдесятилітнього ченця й професора, в чорному, простоволосого — він сидів біля столу над великими книгами, вдивляючись у потемнілі сторінки.

— Сідай, сину мій, — Гізель показав на ослін, половину якого закривала згорнута постіль, — і розкажи, по що прийшов.

— Страшно мені, пане префекте.

— Страшно? — спокійно перепитав Гізель. — Яка диявольська спокуса страшить молодий розум? Відшукай її в собі і відкинь.

— Вона не в мені... Вона — там... — Пекарський показав за муровану в чотири цегли стіну.

— Страх може звити гніздов'я тільки в нашій душі. Бо нема нічого страшного в дійсності.

— Але ж один мій спудей сказав, що князь Радзивілл підклав вогню до Межигірського Спаса і ось-ось має стати під подільською стіною.

— То все образи в нашому недосконалому мозку. Розумієш, пане дидастаске? А образи не суть об'єкти, від яких вони походять. Тобі страшно, бо ти піддався омані власного зору й слуху. Ці недосконалі органи людські малюють тобі страшні образи литваків. Я ж гадаю, що вони такі ж люди, як і ми з тобою, і коли ми не покажемо свого настрашеного виду, вони не чіпатимуть нас. Бо ж супостата цікавить лише той, хто його боїться... Чи ти ще не осягнув цієї істини? А тобі й поготів нема чого боятися. Що ти маєш? Що в тебе можна забрати? Твою дидастаську нотату, твій рукописний курс піїтики, твою довгополу свиту на будень, твою вишиту сорочку на свято? Все це їх не обходить. Ти ж не маєш ані череди, ані коня, ані вола, ані жінки чи служниці, ані сувоїв блавату, ані скринь із золотом.

— Це правда, вчителю, але ж...

— Нашого колегіуму не чіпали ані королівські васали, ані жовніри, ані ксьондзи з кляштору бернардинців, хіба що переманювали наших учнів, але то вже поза стінами святої обителі. Господь-вседержитель не допустить сюди здирців.

— Але ж то були інакші часи, пане префекте. Хмельницький розбуркав страшного звіра...

— То вони роздрочили в ньому й козаках звіра! Вони! — з аскетичного Гізелевого обличчя, розділеного навпіл довгим горбкуватим носом, на Пекарського дивилися глибокі зіниці з потаємним вогником. — Як не відчуваєш за собою ніякої провини перед

богом, сиди спокійно у своєму вчительському стільчику і навчай школярів піїтиці. *Artes molliunt mores*[2]. А наш превелебний отець і добродій преосвященний митрополит київський обіцяє колегіуму й Братському монастиреві, яко й інчим православним обителям, недоторканність за будь-якого правителя і воєначальника.

Софроній пішов од Гізеля не заспокоєний, навпаки, якась дрімота, збайдужіння, тлустість обсотали все тіло, ступав наче не своїми ногами, кволо вимахував неслухняними руками.

Опинився за брамою колегіуму, поминув двоповерхову ратушу, перетнув увесь Красний майдан, малолюдний спекотного полудня. Сонце пряжило невблаганно, дощаті настили прогиналися під підощвами, випускаючи із щілин пурхавки розпеченого порошу. Софроній визув старенькі, облуплені сап'янці, пішов вимощеною вулицею, відчуваючи ступнями ласкаві доторки струганих дощок, повернув геть з голого, без жодного деревця майдану у бічний вузький провулок, де понахилялися з-за парканів, зрослися верхівками вишні, горіхи й груші, занурив босі ноги в щипливий прохолодний крупний пісок. Вагота ' помалу спадала з тіла, цибав затінком, лопухи хльостали по кісточках, лишаючи білі смужечки на тонкій шкірі.

Крізь буйну зелень проникав запах паленої шкіри, дубильних розчинів і рослинних барвників — цю місцину під горою посідали садиби братчиків з шевського цеху. Їхні діти навчалися у Софронія, його тут знали навіть пси, що зирили у шпарини в дерев'яних загорожах і не зчиняли гвалту на вайлувату ходу дида скала. Він ступив на покїт гори. Вуличка поширшала, ввібрала в себе ще одну й жовтою гадиною побралася вгору до Старого міста. Лїворуч височїла Уздихальниця, під якою примостився кляштор бернардинцїв із сїрими шпїлями, тепер спорожнїлий, занїмїлий, без дзвонїв, що їх зняли козаки. Праворуч відкривалася Замкова гора, з фортечних веж стирчали жерла пищалей, за дерев'яними стїнами стосами колод, що поросли мохом, набундючився замок воєводи Адама Киселя, котрий вже давненько не показував носа в Києві. Все там дихало пустокою, настрахом, передчуттям нових буревїїв, що зметуть усе навколо, зрівняють із землею і замок, і кляштор, а може, й старе Верхнє місто... Узвїз брався вгору, розбита глиняна колїя, поросла на узбїччях полином і чортополохом, забуртилася в старї київські гори, розкраяла горбастий пирїг на двї високї половини, в котрих шарами залягли синюватї глини, жовтогарячі піски, скріпленї жорствою, блїдї леси, а на самїсїнькому вершечку — скиби чорнозему, з якого виростали непролазнї чагарї шипшини, глоду, терну.

Назустріч Софронїю спускався вїз. Чоловїк стримував за повїд коня, заднї колеса із залїзними гальмівними колодками здїмали бурунцї порошу, чоловїк тпрукнув, і Пекарський пізнав (сонце било просто у вїчі, супе якась почвара, а хто — не розгледїти...) голос Лавра Килимаренка. Першим порухом було стрибнути в бур'ян, а ще лїпше повернути назад, чкурнути донизу, в рятївну шевську вуличку. Але ж хутко зметикував, що опасистий Лавро не кине шкапини, воза й свого добра на цьому крутому узвозї. Софронїй зупинився, збочив на безпечну відстань, пропускаючи Килимаренка.

Невеличкий той Лавро проти голінастого Софронія, але натоптаний, кремезний, важкий, як діжка з розсолом, і кулаки в нього, певно, як жорна... На мить, тільки на якусь мить, але так виразно! — постала за його похилими плечима кругленька Вівдя, невеличка, волоока, з русявою косою й білявим пушком на ніжній шийці. Софроній аж очі приплющив і трусонув чубом, а коли розплющився, її вже не було. Натомість — цегляста пика Лавра, в якій усі м'які, жваві сестрині риси набрякли, погрубшали, затверділи. Гех, як учитель ненавидів цю пику! Ненавидів і водночас побоювався цієї нецнотної людини без жалю й сумління. Та що там побоювався — жахався, бо не міг до кінця збагнути чорної прірви Лаврової душі. Сподівався, що лишиться непомічений, бо ж і говорити не було про що: між ними вже все мовлено. Та не той чоловік Килимаренко. Повернув голову до Софронія, утримуючи повід, упираючись закаблуками в грудчасту колію:

— Га-а... то ти... клятий даскале... Твоє щастя... не можу покинути воза... Але... присяйбі... іде на тебе кара... Згадають мостиві пани й віршики на приїзд Хмеля... і річі в суді... Ой скоро згадають! А як забудуть, то я їм нагадаю... Присяйбі!

Віз проминув Пекарського, але Килимаренко кидав і кидав з чорної пельки шкарадні слова, які стрибали узвозом і скручувалися в чорний гадючий клубок.

Подивився в окадькувату Лаврову спину, полегшено зітхнув і побрів до Подільських воріт Старого міста. Темна дерев'яна брама вже видніла за викрутом гори, двоє отетерілих від спеки вартових зі списками сиділи в затінку біля гладущика з водою чи молоком, а може, й пивом.

Бач, пригадав спудейські вірші на честь Хмельницького. А хто ж тоді не складав їх? Навіть колишній війт Андрій Ходика, що тепер і не плюне без пащекування про козацькі розбої та прокльону на адресу Хмеля. Усіх захопив тоді приїзд козачого війська до Києва. Як тільки пронеслася чутка про це, зранку київський люд вибрався з своїх подвір'їв і посунув у Верхнє місто, наче у Великдень до митрополичої служби. У Подільські й Михайлівські ворота товпилися кравці, шевці, ковалі, кожум'яки, гончарі, теслі, токарі, м'ясники, рибалки, стельмахи, пекарі, бондарі, золотарі... дидаסקали й спудеї колегіуму; у Лядські ворота — купці й промислові люди; через хрещатицькі байраки до Печерських воріт дибали старі ченці з Лаврського монастиря, а ширшим довкружним шляхом громохким берлином, запряженим цугом учотирикінь, їхало найстарше духовенство: митрополит київський Сильвестр Косов та його гість — найсвітліший ?єрусалимський патріарх Паїсій.

Увесь київський люд пробирався до Золотих воріт. Бамкали дзвони Софійського митрополичого собору, Михайлівського золотоверхого, церкви святої Троїці, а знизу, від Дніпра, долинали сріблясті передзвони подільських храмів. Молодші спудеї видерлися на круті земляні вали обабіч Золотих воріт і перші віддалік побачили козацьке військо. "Їдуть, їдуть!" До Старого міста наближалися вершники. По вдалих битвах при Жовтих Водах, Корсуні, Пилявцях, облозі Львова голінні хлопці вбралися у високі хутряні польські шапки з павиними перами, кунтуші з довгими рукавами, малинові козацькі кармазини, лискучі едwabні штани, м'які сап'янці, .при боці в

кожного висіли турецькі кремінні пістолі, порохівниці-натруски, польські шаблі або турецькі ятагани, за широкими пасками в старших — ознаки влади: перначі. Богдан Хмельницький їхав під хрещатою короговою і гетьманським бунчуком, поклавши булаву на луку сідла, позаду довбиші гуркотіли в приторочені до сідел литаври. Гомін, гомін по злотоверхому древньому Києву... Далі все було як у сні й пролетіло як мить. Патріарх Паїсій благословив на Софійському подвір'ї Богдана і полковників, назвавши гетьмана світлішим князем. По урочистому молебневі, який відслужив сам патріарх, Інокентій Гізель і Лазар Баранович вивели на паперть собору спудеїв колегіуму з латинськими й українськими віршами. Сказав свою орацію й молоденький, щойно посвячений у дидаסקали Софроній Пекарський.

Чість і хвала,
Навіки слава
Войську Запорізькому,
Що з божої ласки
Загнало ляхка
Аж к порту Бузькому...

То й що з того? Так, сказав. І всі читали урочисті казання. І ти, Лавре Килимаренко, добре тоді випивши, скакав халяндраси посеред вулиці, а твоя... мила сестричка в святковому лубку з шовковими стрічками, у вишитій, з біленої овечої шкіри, кожушині з високим смушковим коміром, взявши гарні рученята в боки, погойдуючись, наспівувала:

Були в мене зозулясті кури,
А я тії кури зозулясті
Продала, продала,
А за тії гроші
Музики хороші
Найняла, найняла!
Ви, музики мої,
Ви заграйте мені
"Ковалю", "Ковалю"!

Гуляв київський люд, веселився... То ж тепер, як повернуться "твої" мостиві панишляхтичі, езуїти й перевертні, увесь той люд вільний християнський ти викажеш катам на поталу? Не вистачить паль і катів.

Вартові біля Подільських воріт, не підводячись з землі, побіжно оглянули вбрання Пекарського і, пересвідчившись, що при ньому нічого немає, потяглися до гладущика з прохолодним напоєм. Софроній пройшов у браму, пахнуло сирістю, цвіллю, прохолодою від земляного валу. Він ступив у Старе князівське місто. Челядинці з маєтків Михайлівського монастиря косили сіно біля своїх подвір'їв. Ще далі височіли дерев'яні паркани з малими хвіртками, за якими люті пси стерегли купецькі стодоли, комори й світлиці. Ага, це ж десь тут минулої голодної осені Кирило Дзюбар, підлестивши пса, забрався до комори колишнього управителя біскупщиною Стефана Голуба, але був

упійманий, битий і відданий під суд. За звичаєм справу мав розбирати ректор колегіуму, проте пан Голуб домігся магістратського суду. Крутій той Голуб. Колись ходив на сповідь до уніатського єпископа. Як приїхав до Києва Хмельницький з військом, а біскуп забрався геть ще заздалегідь (ледве зачула київська шляхта про погром коронного війська під Корсунем, . зараз тої ж години почала на вози пакуватися, з жінками й дітьми відбігаючи домів своїх подалі, до Кракова ближче...), пан Голуб не втік, почав опікуватися флорівським жіночим монастирем, постачати його крамом заморським і збіжжям, котре скуповував у навколишніх селян, а сповідника знайшов неподалік своїх будинків — у православній церкві святої Троїці. А оце нещодавно, як прикотилася звістка про Берестецьку битву, він узагалі перестав одвідувати божі храми — не знає, на яку ногу нині ступати... Та головне інше. За будь-якої негоди й стихії в Стефана Голуба повнилися комори. От і тоді, як спудеї мало не вмирили з голоду по тому страшному літові, коли сарана виїла геть усі посіви, коли вона хмарою висіла над Київщиною, лізла в очі й рот, хрускотіла під ногами, стрибала по учнівських нотатах під час уроку, — і тоді його синаш носив до колегіуму пухнаті булки й, ховаючись од товаришів, давлячись, ковтав пахучі шматки.

Дзюбара тримали під вартою при ратуші, допитували, він в усьому повинився, сказав, що вже втретє лазив до комори по хліб і копчену шинку. Як розповідав про це на суді, в лавників, що вершили суд, потекли слинки й зажеврили голодні очі. Усім було непереливки. Й учням, і вчителям, і міщанам, і магістратським служителям. Хто мав якісь припаси, худібку, той ще тримав сім'ю, а бідаки валялися по вулицях й пухли з голоду, обліплені зеленою сараною... Пошесть холери гуляла Києвом. Спудеї й дидаскали, що жили в бурсі й при колегіумі, отримували в трапезній Братського монастиря двічі на день по мисці юшки, в якій плавали рештки пшона, та по кусню іржавого хліба із просяних висівок. Браму монастиря й колегіуму зачиняли наглухо, бо в неї цілий день і ніч стукали старці, каліки, холерні, голодні... І от за такої okazji Кирило Дзюбар перелазив уночі монастирську стіну й ходив на промисел до Верхнього міста. Лавники-судді вочевидячки співчували йому й кидали неприязні погляди в бік позивача. Стефана Голуба. Але закон є закон. Хлопця треба судити за шарпанину чужого добра.

— Чи знаєш ти, необачна голово, яким способом маєш бути покараний за крадіж? — спитав у хлопця один з лавників.

— Прошу вашої милості, пане лавнику, — скривився завжди врівноважений на уроках Кирило Дзюбар. — Голодний еси був, уже не міг бачити того просяного хліба. І товаришів своїх, бурсачків, підгодовував. Сам усього не з'їдав. Нехай скажуть...

Дзюбар показав на купку змарнілих хлопчаків, що сиділи один на одному в закутку тісної ратушної зали. Ті закивали головами, а Яресько Пірник аж навшпиньки звівся.

— Згідно з Литовським статутом, за крадіжку майна в пана Голуба ти маєш бути скараний усікновінням десниці або шуйці.

Винуватець схилив долу кучеряву голову, а Стефан Голуб задоволено відкашлявся:

— Саме так, панове лавники і всі тут суцї. Гріх має бути покараний. Так учив нас

Господь.

Тоді з місця, з другої лави, де сиділи дида скали колегіуму, підвівся Софроній Пекарський.

— Це мій учень... Старанний і поштивий... Бездолюк, бо сирота круглий, вчиться та проживає при братстві безкоштовно. Я так скажу, панове лавники, шановне товариство. Це не тяжкий гріх, коли порушить пост матір, котра годує немовля, або людина тяжкої праці, яко ручної, тако й духовної. Ще менший гріх, коли голодна людина, тим паче хлопець-виросток, візьме собі шматок хліба в дуки.

На першій лаві спиною до Пекарського сидів префект Інокентій Гізель і схвально похитував головою в чорному клобуку. Саме так він повчав колись Софронія в класі філософії.

— Же я хочу від панів лавників? Милосердя. Милосердя до нещасного, голодного хлопця!

Пекарський сів, а розхвильована зала згодливо заревла:

"Милосердя!"

Кричав тоді й Лавро Килимаренко, десь із задніх лав.

Кирилові Дзюбарю присудили тридцять ударів палицею під дзеленчання шкільного дзвіночка на Красному майдані при ганебному стовпі навпроти ратуші. Хлопець витримав, ні разу не скрикнувши, сам підвівся з землі, підсмикнув штани, зав'язав очкура вцілілими руками.

Торік з жахом чекали наближення голодної зими. Та, слава богу, московські купці привезли збіжжя на Україну, а ще в Києві з'явилися семигородські, волоські й турецькі торгові люди. Хоча ціна на хліб порівняно з попередніми роками підскочила неймовірно, — платили за мірку жита сорок п'ять злотих або п'ятнадцять талярів! — та зажевірла надія вижити, перебути люту зиму. От тоді й побачив уперше Софроній турка Шабіба в подільському шинку. Був ще не старий, в чалмі, каптур шуби, яка рятувала турка від холоду, відкинуто на плечі, розкарячивши ноги в ютових чоботях, сидів біля віконця, націливши бороду на шпиль ратуші, що її добре було видно з шинку, питав, чи не можна купити в магістрату фігуру святого архістратига Михайла, покровителя Києва, який увінчував шпилясту баню ратуші, — крилатого воїна з німбом над головою і зі списом у правиці. Двічі на добу — в полудень й опівночі — архістратиг оживав і вдаряв сталевим списом в крем'яну пащу змія. Вночі було видно, як сипляться з язика потоптаної гадини іскри.

Лавро Килимаренко, якого частував заїжджий купець, голосно реготав з намірів турка і казав, що має вдома цікавіший крам. Софроній підсів до них, розпарений Лавро був тоді добродушно наставлений до вчителя колегіуму, а турок трохи знався на латині, ото ж і закружляла в них бесіда за поставцем меду. Із закуски цієї зими в шинкарки водилася лише солонюща висушена на порох тараня, візьмеш її в руки, а вона й розсипається між пальцями. Змітаючи риб'ячі крихти зі столу в широку долоню й вкидаючи їх до рота, голосно хрумаючи, Лавро мрійливо заводив під лоба каламутні від голоду очі:

— Оце б зараз шинки... свинячої.

Турок зрозумів останнє слово й осудливо захитав головою: свинина — ні, ні, Коран забороняє. Рибу — так, рибу — можна.

— Значить, правовірний мусульманин геть не споживає м'яса? — запитав Софроній.

— Ні, ні, ні, — сторожко зупинивши на дидаскалі вуглинясті очі, тріпнув смоляною бородою турок.

— А якщо мусульманин уполює куропатку? Чи дикого вепра?

— Дикого вепра — так. Вепра — можна. Домашню свиню — ні. Бо! — Турок підняв долоню із щільно стиснутими випростаними пальцями. — Бо свиню ти колеш на подвір'ї, а вепра вбиваєш стрілою в лісі. Коран дозволяє їсти дичину, бо звіра забито з дотриманням мисливського ритуалу.

— Вельми цікаво... Коран, виявляється, гнучкий. А як щодо горілки? Пан Шабіб уживає оковитої?

— Аллах відбере в мене язика, коли я вимовлю це брудне слово.

— Православні так не думають, пане Шабіб. Aqua vitae — вода життя, еліксир. Правильно, Лавре? — Софроній підморгнув Килимаренкові.

— Свята істина, пане даскале.

— У Корані сказано, — приклав долоню до низько пов'язаної чалми купець, — "З плодів пальм і лози виберіть собі напій п'яний — сікеру — й добру долю матимете. Воістину, в цьому добрий знак для людей розумних". Aqua vitae — ні, мед і пиво — так!

— Шинкарко, неси нам пива! — заволав Килимаренко. — Пан Шабіб платить!

Пиво торік особливо підскочило в ціні. Лише за осьмачку мірки ячменю, за якісь дві-три пригорщі зерна треба було віддати вісім злотих!

Софроній одігнав від себе й Лавра, й Шабіба — хай їм біс, проклятушим іудам. Скільки душевних сил через них стратив. Він уже був перед Софійською брамою, воротарі пропустили дидаскала, спитавши, хто він і куди простує. Куди?.. І сам не відає, хоча сказав, що йде у справі до дяка церкви святої Троїці. Вулиці в Софійському містечку широкі — і берлином і кінною лавою сунь. Не те що на Подолі, де й візочками не розминешся. І вода тут гарна. Старі глибоченні криниці, ще з княжих часів, і не пересихають, не глохнуть, напувають і людей, і буйнолисті горіхи волоські — он у пана полковника Ждановича над будинком який красень височіє! — і виноградні лози, що поплелися парканом в благочинного Софійського собору, і абрикоси та сливи, що викинули рожеві й аметистові бубцяхи плодів у садку скинутого киянами колишнього війта Андрія Ходики, котрий причаївся за грубими колодяжними стінами свого обійстя й чекає на щось...

Слава Господові, цього року вродило рясно й садовини, й городини, й жита на латках при обійстях — люди не дочекаються жнив. Навесні дві седмиці лляв благовісний дощ і винищив геть яйця сарани, гусені та іншої погані.

І ось відкрилася очам митрополита Софія. З цього боку й собор, і висока загорожа виглядали справно, Петро Могила трохи встиг підперти й укріпити східний бік кафедрального собору, котрий за давністю й безконечними війнами запахнув ветхістю.

Широкий незабудований майдан перед святою Софією, незважаючи на поплудневу спеку, був залюднений. Проїздили верхи козаки київської сотні в шликових шапках, спиняли коней біля соборної загорожі, спішувалися, прив'язували поводи до гаків, що стирчали у довгій дерев'яній стіні. Блукали тут подільські міняйли, канючили щось в козаків, частуючи зі шкуратяних торбин вицвілим, проте запашним позаторішнім тютюнцем.

Опустивши очі долу, в соборну браму пройшла молода ігуменя печерського Вознесенського монастиря з двома старшими черницями, певно, на бесіду до митрополита, а козаки неголосно проміж себе бавилися сороміцькими приказками.

Надивившись усього того й наслухавшись, Софроній взувся й обійшов соборну фортецю з полудневого боку, де були проломи в загорожі й менше народу. В отворі соборної аркади на траві сиділа молодиця в квітчастому очіпку й такій самій плахті, в полотняній сорочці — відкривши пазуху, в затінку годувала немовля. Софроній зайшов усередину собору через сусідню аркаду. Перекриття над головою не було, впало колись, а плінфу під ногами приховав бур'янець. Дика виноградна лоза плелася високою стіною собору ген-ген угору до облуплених фресок старовинних, до ніг безруких святих. Софроній перехрестився тричі, вдарив поклони, проказав молитву. Десь-інде взявся рудий козел, вчепився зубами в маленьку вишеньку, що невідомо як прижилася на соборній підлозі, а Софроній підібрав лозину й вигнав бородатого дідька з храму.

Пройшов углиб ближче до царських врат і вівтаря, над яким підвела руки, молячись, велика матір божя, а під самісіньким куполом підняв персти Христос-вседержитель. Тут навколішки стояли каліки, жебраки, жінки, вдови з дрібними дітьми, де-не-де виднівся змійкуватий козацький чуб. Кожен про щось думав, чогось просив. Софроній купив за гріш у кривого ченця три тоненькі свічечки, запалив і поставив у свічник во здорові рабів божих — батька Василя Пекарського, булочника, міщанина корецького, матері Явдохи, поважної матрони, та... раби божої Вівді Килимарівни, котра нині в стороні далекій. Заворожено дивився, як палахкотять бліді вогники в освітленому сонцем високому лункому храмі. Ось підвівся з колін поважний козак, сотенний осавула, шликом обтрусив коліна, подався до виходу. Але біля хрестильні його перестрів якийсь міщанин у сермязі, низько вклонився і притримав за рукав. Обидва повернули голови в бік Софронія, і він прислухався і придивився. У нужденному міщанині пізнав... Андрія Ходику, одного з найзаможніших людей Києва. Чого це він отак вирядився? А-а... бо ж час такий надворі... непевний.

— Пане осавуло, — ховаючи очі під важкими повіками, стиха говорив Ходика, але ж слова його відлунювали од колон і влітали до вух учителя, — же чутно про військо Радзивілла?

— Погані чутки, чоловіче. Сунуть на Київ ляхи й литваки.

Ходика підібгав губи й співчутливо закивав головою.

— Сьогодні рано превелебний митрополит кир Сильвестр Косов оголосив пану полковнику Антону Ждановичу свою волю: козацький полк мусить залишити Київ на

промисел господній.

— Козаки лишають Київ?! — вигукнув, не стримавшись, колишній вїйт.

— Так, пан полковник пристав на волю митрополита київського.

— Ай-ай-ай... — скрушно заплямкав Ходика, не піднімаючи важких повік, проте ледве стримувані нетерплячі рухи грузького енергійного тіла наводили на думку про інше... Софронію видалося, що на устах вїйта блиснула тонка посмішка.

— Його преосвященство кир Косов потерпає, аби князь Радзивілл не зруйнував святого міста, не спопелив ущент святих монастирів православних і не нашпигував шлунки дніпровських осетрів ченцями...

— Не доведи, боже правий! — завзято перехрестився Ходика. — Наш преосвященний мудрий чоловік. Правильне його казання. Полкові треба забратися з Києва.

— Проте і кинути на поталу святе місто пан полковник і вся козацька рада не хочуть. Рішинець такий, чоловіче: піти з міста назустріч Радзивілли й дати йому відсіч.

— Мудрий, мудрий рішинець, пане осавуло.

Не завваживши настрою Ходики, козак провадив далі:

— Коли ж не стримаємо Радзивілла, бо ж кажуть, має він п'ятнадцять тисяч драгунів і піхоти, сядемо в байдаки, та й гайда вниз по Дніпру на Черкаси до батька Хмеля... А в Києві битися не будемо, аби лютий вепр зі злості не зжер усього люду. Як булисте в Трилісах під Хвастовим, коли ляшки й литваки внівеч обернули нещасне містечко. А боронилися козаки та міщани знаменито... жінки косами шаркали жовнірів... та несила. Тьма Радзивіллових вояків удерлася до Трилісів, усіх — і старого і малого — вирізали впень, а сотника повішено догори ногами над вогнем... Славний був козак, знав його, царство йому небесне.

— То коли вирушаєте... з міста? — спитав Ходика, підвівши на засмученого осавулу нетерпеливі очі.

— Мо', й сьогодні ж. Як тільки пан полковник з паном сотником накажуть.

Вони пішли на свіже повітря; а Софроній і про свічечки свої забув, задер голову під купол до Христа-вседержителя і подумки запитав: "Невже це ти, господи, напоумив митрополита і полковника? Три тисячі козаків підуть за оборонні мури Києва, в чисте поле, проти п'ятнадцяти тисяч драгунів і жовнірів? Тут, у Старому місті, на городні при вежах, самих пищалей двадцять вісім штук... А Радзивіллові треба дертися вгору з Подолу або заходити з боку Золотих воріт... Подоляни замкнулися б у Верхньому місті й разом з козаками лили б смолу, скидали б колоди на голови нападників..."

Ох, і неспокійно на душі! Піти й розважитися трішки до приятеля, колишнього бурсака, з яким у колегіумі ділили останній кусень, мандрували влітку ярмарками, виставляючи напоказ власні інтермедії, удвох граючи всі ролі — від чорта до веселої баби? Чоловіків показував Софроній, жінок — Хома Маслюк, чіпляючи поверх штанів широку спідницю. По виставі Хома обходив глядачів, тримаючи в простягнутій руці солом'яного бриля, куди без дзенькання зрідка потрапляли шеляги й гроші. Тепер Маслюк їв хліб дяка при церкві святої Троїці. Софроній штовхнув хвіртку церковної

огорожі, зазирнув у високу порожню дзвіницю, торгнув зачинені двері церкви, обійшов її, але й бічні двері замкнено, бо ще рано, до вечірні можна зайти до Звіринця й назад. Певно, Хома спить у своїй халабуді в кутку церковного подвір'я за цвинтарем. Стукнув носом в низенькі дверцята підсліпуватої хатки на одне віконце — ніхто не відповів, а старий крук на груші розплющив око й невдоволено каркнув: мовляв, хіба не бачиш, що господаря немає? І тут невдалість. Повертай голоблі, хлопче, додому. Поминув обійстя Ходик, звідти линуть голоси, сміх дзвінкий жіночий і давкий регіт пана Андрія. Заворушилися Ходики, ожили, а два роки їх не видно й нечутно було, наче вимерла садиба. Вулицею козак на возі поганяв сірого й чалого жеребців у супрязі, з хури стирчали жерла чотирьох пищалей-фальконетів завдовжки в три лікті, перекочувалися на днищі свинцеві ядра, буцалися об дерев'яну куту діжечку з порохом. Коні повернули ліворуч, Софроній надав ходи, аби не відстати, і встиг побачити, як у Вишгородські ворота, обнесені земляним валом з дерев'яною городнею, виїздить загін вершників з піками, притороченими до сідел. Віз наздоганяв їх. Козаки рушають з міста... Софроній постояв трохи і звичним шляхом, тим самим, що привів його сюди, вийшов у Софійські, спустився до Подільських воріт. Сонце ще висіло над головою, була година найбільшої спеки, він визувся, закинув свитину на плече, на друге — зв'язані сап'янці, смикнув за шнурок полотняної сорочки, полегшено зітхнув, ловлячи у пазуху вогкуватий легіт з дальнини Дніпра. Мало не біг — безлюдний жовтий на сонці узвіз між Уздихальницею і Замковою горами чомусь наганяв сум. Скотився донизу. Занурився у прохолодні хащі шевської вулички, полегшено зітхнув. Побачив під лопухом на білому камінчику рожеву гусячу лапу, підібрав її, вкинув до широкої кишені штанів. На Красному майдані у торгових рядах при порожніх рундуках стовбичили зо два десятки міщан і стривожено туркотіли. Біля шинку Лейзора, який тепер тримала козацька вдова, купчилися цехові підмайстри, певно, стягувалися на цехову учту. Тим часом зазирнув до шинку й Софроній, аби перехопити спраглою горлянкою кухоль пива. Першим порухом дида skala було дати дьору, бо ж побачив за столом сам-одного сп'янілого й зажуреного, наче собака в човні, Лавра Килимаренка. Але той, здається, нікого не бачив, поклавши голову на стіл, зирив набік і тяжко видихав повітря. Софроній сів ближче до дверей, пальцем поманив шинкарку, виклав останнього таляра. Та принесла йому поставець, і вчитель, не зводячи погляду з Лавра, сьорбнув пива. Дороге ж воно до ката — з торішнього ячменю, але заморочує на якийсь час голодний шлунок. Добре, як надворі спека: не так їсти хочеться... Ялозячи підборіддям по столу, Килимаренко перевів посоловілі очі на дида skala, щось там майнуло в них осмислене, але згасло, а чоловік уже довбе носом стіл і мугиче щось, якусь пісеньку. Дида скал вслухався. Гай-гай, знайома пісенька... Хай доля милує од такої пісеньки. Заткнув лівицею вухо й чимдуж засьорбав з поставця. Витер рукавом вуса, підхопив з лави свою свитину й чоботята.

— Га-а, Сохроне!.. Зажди, не тікай... — пізнав-таки Лавро, підвів голову, підпер кулачиськами. — Не зачеплю, присяйбо! Сядь до мене, та сядь, бісова личино!

Пекарський підійшов боком, сів так, щоб між ними був темний із зарубками стіл.

— А послухай-но, коханку, пане навчителю, що я заспіваю, — тоді оддам своїх чад до тебе в науку.

— Не треба...

— Тре! Ой тре', бо душа горить! То слухай:

Ой поїхав Лаврінок

До Хва... Хвастова на ринок,

За ним ту... турчин

Коня водить,

Його ту... турчин

Бардзо просить:

"Ой Лавріне-Лавріноньку,

Чи маєш ти родиноньку?"

Килимаренко закашлявся, сплюнув під стіл, витер полою розпарений вид, примруженими очицями дряпнув Пекарського.

— То слухай... Чи не співати далі?

— Не співай ліпше, іроде.

— Думаєш, мені не болять? Але ж співати годиться до решти. То слухай, пане Сохроне... Це вже... тобисть, брат у пісні відказує:

"Ой маю я родиноньку,

Одну сестру Вівдоньку". —

"Ой Лавріне-Лавріноньку,

Продай мі сестру Вівдоньку

За коники воронії

І за сідла золотії.

Дам ті коня вороного

Альбо злата-срібла много".

— Так правда це! Правда? — іще сподіваючись на щось, вигукнув Софрон і схопив ненависну пику за рудяву чуприну. Шарпнув, Лавро поточився на лаву, а Пекарський відскочив.

Килимаренко, вовтузячись, поволі всівся на місце, соваючи ліктями по столі.

— Бий! Чого витріщився? Бий мене, бендерську чуму, свиню магометанську! Чого задкуєш? Гидуєш ударити? Гидуєш Лавром? Ти, тараня вчена... У-у, покажу тобі, поверну потилицею наперед. Хай-но повернеться пан воєвода. Іди сюди, наказую тобі!

Софроній вискочив у сінешні двері і вже там почув Лаврове, звернуте, певно, до шинкарки:

— Е-е... сестра, жінка й трійко дітлахів... Пан учитель того не тямить... З голоду пухли у пилипівку... Не було з чого житнього коржа спекти, присяйбо... А ціни які? Е-е... чого там тепера балакати. Грішний...

Учитель вибіг із шинку повз здивованих цехових братчиків, пересмикнув плечима, сплюнув у порох майдану слину огиди, котрої набралось повен рот. Ех, яка погань! Ніби ненароком ступив у червине падло... Бендерська чума, магометанська свиня... Не

те! Іуда. Так він і кинув йому в пику тоді, як довідався про це. Іуда іскаріотський! Прибіг до Килимаренкового тину, залишаючи в снігу кривулясті сліди, ухопився за кілок, Лавро саме провітрював свої килими, яких тої зими ніхто у нього не купував, та й кинув у барилкувату спину: "Іудо! Де подів Вівдю?" Лавро обернувся, чорний як хмара, а тоді пішов до тину, прискорюючи ходу: "Е-е-е... Ще й ти мені отута?!" Накочувався на гінкого, вищого на голову Софронія, як камінь на хитку билину. Учителю хутко нахилився, черпнув у пригорщу сухого колючого снігу й жбурнув у вічі Лаврові. Та й дременув грудчастою вулицею. Килимаренко отетерів на мить, перескочив тин, погнався за Пекарським, та де там... Відтоді, коли й де не зустрінуться, обидва покотячому вигинають спину й сичать, вивергаючи прокляття.

За брамою колегіуму зеленіло порожнє подвір'я. Софроній ступив на ганок бурси — довгої дерев'яної споруди на зразок козацького куреня, — де мав окремий ванькирчик, приліплений збоку, і почув тоненьке вищання. З-під дерев'яної сходинки вилізла білява сучка і замликувала хвостом, ловлячи погляд учителя.

— А, ось де ти. На! — витягнув з кишені гусячу лапу, кинув собаці. Сучка обважніло підвелася на задні лапи і на льоту впіймала лапу. Гризонула так, що луна покотилася подвір'ям. Із сіней бурси вибігло двоє хлоп'ят, намагалися: попестити собаку, але сучка крутилася між ними й загрозово гарчала, не випускаючи здобичі. Потім пірнула під ганок, і вже звідти почулося хрускотіння й чавкання. Хутко вилізла на світло облизуючись й запитально подивилася на Софронія.

— Нема! — розвів руками Пекарський. — Знаю, тобі багацько треба, бо цуценята в лоні смокчуть. Але ж нема! Зачекай, мо', чогось з вечері принесу.

Вже з'явилися постаті ченців з келій Братського монастиря, вони перетинали подвір'я, неквапно йдучи на вечірню молитву до собору, й задивлялися на Софронія і пухнасту з розсілим брухом сучку. Гріхородна животина... Чи ж годиться тримати її при монастирі?

На вечерю в трапезну Софроній прийшов чи не перший — ще кухар наповнював глиняні миски риб'ячою юшкою, а служба ставив їх на довгий стіл, що заломлювався латинською літерою "п". Біля кожної миски клав тонкий окраєць житняка, п'ять голівок перестиглого редису й три стрілки молодого часнику. Висьорбавши юшку й перехрестивши рота, учитель забрався з трапезної, захопивши з собою шматочок хліба і три редиски, — може, захочеться серед ночі похрумтіти, — довго перечікував у низьких сінях, поки ченці пройдуть у двері.

Біля бурсацького ганку тихенько покликав:

— Біличко...

Тварина миттю вилізла з-під сходинки, кинув їй редиску, понюхала, посмоктала кінчик, одвернулася, уникаючи погляду Пекарського.

— Дурна... То соки животворні. На! — і кинув житній окрайчик. Біличка проковтнула не прожовуючи.

— Все. Більш немає. Коли ж ти наїсися?

А про себе подумав: "А коли ж ми наситимосся?.. Жеби не думати про хліб

насушний, а токмо про духовний..."

Спати вклався рано — ще й сутінки не затягнули віконця. Відчував утому. За стіною бурсачки бавилися, скакали на ліжках, верещали, і вчитель легенько постукав у стінку. Галас подаленів, мабуть, хлопці перебралися під сусідню стіну.

Лежав на дерев'яному з солом'яною підстилкою ліжку, дивився в потріскану стелю, сон не брав. І тут до нього прийшла Вівдя. Як тоді, на Почайній, коли вона принесла хусти на річку прати. Стежив за її осяйними на сонечку зграбними рухами, як ловко викручувала полотно і влучно кидала в кошіль.

— Чия ти еси, дівчино? — насмілився підійти ближче. Зиркнула широкими зіницями з-під шнуркових брів, відкинула русяву косу на плече.

— Вівдя Килимарівна. Живу з братом і братовою та їхніми дітками. Бо батенька й матінку чума забрала... А ти хто?

— Софроній Пекарський, дидаскал піітики в колегіумі.

— Навчитель піітики? Ого! Такий молоденький! То ти можеш скласти віршика на честь дівчини? — хитрувато всміхнулася.

— А чого ж, — поважно відказав Софроній. — Хоч і зараз.

Відійшов трохи набік, замислився, а Вівдя виполіскувала хусти й лукаво поглядала на нього. Софроній ворухив губами:

Отрочице мила, очі твої оксамитом устелено,
А коси твої, яко житній снопок перевеслом схоплено,
Стан твій тонкий і налитий, як яблуко в осені златі,
І облягає його краснотканий кирсет у блаваті,
Руці твої, як проворнії білиці грають на сонці,
Перса твої, яко дивнії квіточки в чистім віконці.
Альбо Амур чи Купідон над тобою крилами ширяють.
В отрочім серці шалене кохання вони розпалюють...

— Уже склав. Слухай-но, панянку Вівдю.

Дівчина зацікавлено прислухалась, щічки її запашіли, ротик розкрився, блиснув разок зубів.

— Ого! Ти й справді пііта. Анумо ще повтори. Аби я завчила напам'ять. Так. Іще, вдруге. Вже запам'ятала. А тобі за це ось що...

Вона притьмом підскочила до Софронія, стала навшпиньки і цьомнула отетерілого дидаскала у м'якого лівого вуса. Саме в лівого... Наче обпекла. Довго палила його та жарина, а очі затягнуло туманцем. Де стояв, там і сів на пісок... А коли опритомнів, Вівді не було, зник і кошіль з хустами. Е-ех, дурню, треба ж було завдати важкого кошеля з мокрою білизною собі на плечі й провести дівчину.

Софроній повернувся обличчям до стіни — може, вдасться-таки заснути, як не бачитиме у вікні химерну вербову гілляку, що змовницьки ворухила вусами, кліпала віями, підсмикувала брови. І раптом почув аж трьох зозуль урізнобій. Де вони взялися? З дніпрового гаю? Давно він не чув зозулячого кукання. Одна видзвонювала маленьким молоточком по ковадлу, друга бухкала, наче в порожню діжку, а третя кукала журливо,

стомлено, ніби справляла тяжку повинність. Поволі вщух вечірній гомін, і тільки й чути було, що трьох зозуль. Увесь світ затаївся — і люди, і тварини, і птахи, і комашня — та й слухав собі тих оповісниць.

Що вони віщують — добре чи зле? А хто їх відає.... Кукають і кукають навперейми, та так чітко, десь тутечки поряд, під вікном. Софроній, забувши про все, наслухав. Ось першою вибула з гри журлива зозуля, за нею вмовкла, ще тричі з паузами бухнувши в діжку, друга, а та, котра видзвонювала молоточком, легко й дзвінко кувала. Десять... двадцять... п'ятдесят... — лічив Софроній. — "Це стільки мені жити". Сімдесят... ого!.. Сто... Сто тридцять. Софроній підвів голову від подушки, щоб ліпше чути. Сто п'ятдесят... вісімдесят... двісті... Скинув свитину, якою вкривався, сів на ліжку, обхопив руками коліна. Двісті сорок... Господи, та що ж це діється? Двісті п'ятдесят років?! Вісімдесят... Триста. На мить замовкла, пийнула, мабуть, водички, прочистила горлечко й знову за своє. Триста двадцять... тридцять... сорок... п'ятдесят... та й ще п'ятнадцять на додачу. Вмовкла... Знову кукнула зо три рази і, зітхнувши, спочила. Софроній розгублено всміхався в темряву ночі. Триста шістдесят вісім літ... "То це ж я до страшного суду доживу".

Невиспаний, пішов на уроки до колегіуму, і тут на нього чекала несподіванка: до класу піітики з'явилося лише двоє — Яресько Пірпик і ще один хлопець.

— А де решта? Де Кирило Дзюбар?

— Кого не пустили батьки, а Кирик подався з козаками за Оболонь. Перестріватиме ляхів і литваків. І я просився, та мене не взяли...

— Чом так, Яреську?

Хлопчина похилив голову на груди, засоромився.

— Сказали: ще малий виріс...

Учитель навіть не посміхнувся і почав урок. Тривожно на душі. Двійко школярів замість цілого класу. Розповідав про акровірш, наказав записати до нотат домашнє завдання: скласти такого вірша, щоб перші літери рядків утворювали ім'я школяра-автора. Попрощався з дітьми до завтрашнього, але чомусь був переконаний, що завтра не прийдуть і ці двоє. Пішов до Гізеля, той не сидів над книжками, а, як видалося Пекарському, схвильовано міряв кроками свою келію.

— Пане префекте, тільки двійко хлоп'ят з'явилося на урок піітики. Мо', вже досить шкільної забави цього літа?

— Я гадаю: доста, пане дидаSCALE. Ми і так подовжили студії на чотири седмиці проти нашого звичаю, бо ж зимова голодівка розігнала була учнів. А тепер інча кгвалтовна причина...

Якась тривога, цікавість гнали Софронія у Верхнє місто, з валів якого так далеко видно. Заліз на городню поблизу Михайлівських воріт, обережно ступав по колодах зі щілинами між ними завширшки з добру долоню, зупинився скраю, затамував подих. Господи, який-то простір, яка дализна виповзала й ширшала з-під ніг! Кинув погляд туди, де за Почайною, за піщаними косами й кучерявим верболозом причаїлася зелена, як весняний моріг, Оболонь. Розкішні луки, напоєні дніпровою водою, стелилися

рівним килимом, й дарма було вгледіти на них мурашки людських постатей, а ще далі, за десяток верст, у напрямку Вишгорода — клубочилися кульки диму, наче хлоп'я босою п'ятою чавило порхавки. Це там! При дніпровій сазі стріляють пищалі-фальконети й козацькі сотні стримують військо Радзивілла. Голосно забилося серце: побачити б зблизька—хто кого... Кульки диму поволі розповзалися й танули, натомість в інших місцях випорхували й клубочилися синювато-сиві хмарки.

Постояв ще, знявся вітер, заграв чубом і вусами, смикнув за поли свитки. Софроній обвів поглядом далекі позадніпрові овиди, зітхнув і зліз по рипких сходах з городні.

— А що побачив, пане вчителю? — спитав воротар. — Начуваймося: прудко шляхта котиться, та не в той бік... Як бувало три літа тому: хлоп виганяв свого пана в самій одежині з душею й дітьми. Як не забив — і те добре. Тепера пан пригадає те хлопіві. Затріщать кісточки, й обважніють палі...

Софроній дав воротареві шеляга — за показ — і спустився на Поділ. Блукав містом без мети й охоти. Забрів до Килимаренкового двору, став біля тину, дивився на підметене подвір'я, господарів не чути, лише дітлахи в коротеньких сороченятах без штанців вовтузяться на землі під яблунею, зачорнивши задки, коліна й п'яти. Це ж тут, під яблунею, він стояв, позираючи на замерзлі шиби й міркуючи, а чи випадає йому знову пертися до хати, коли його виведено за поріг, як вола. Не пішов, не наважився... Якби ж то знав, що там замишляють Лавро з Шабібом...

— Га-а! Пане навчителю, коханку Вівдин! Пожалував! — кричав тоді до нього Лавро. — А прочитай-но нам з паном-турчином свого віршика. Вівдя похвалялася. Любий їй той віршик.

Дівчина обносила брата й гостя оселедцем і житньою соломахою. Звідки взялася риба, та ще й житня крупа в голодний час? А винце заморське? Не інакше як турчин настачив. За які дива? За килими Лавра і його жінки? Щось ніхто їх не потребує в скрутний час... А турецькі килими славляться на весь світ.

— Сідай і ти, пане Сохроне. Ки-иш, животи пооб'їдаєте! — цикнув Лавро на дітей, котрі сопіли над спорожнілою мискою й облизували ложки. Двійко скочили на піч, а третій, пущвірок, рачки поліз долівкою в куток. Бліда й змарніла Лаврова жінка щасливо осміхнулася услід наїдженим дітлахам.

Софроній сп'янів на голодний шлунок від першого ж келишка. Читав свого вірша з виголосами, виставивши наперед ліву ногу й заклавши правицю за пояс. Лавро ляскав його по спині, а чорнобородий турчин загадково й недобре кривив червоні губи. Зрозумів щось чи ні? І поглядав на Вівдю — схудлу, тоненьку, з нездоровим рум'янцем на щоках. Вівдя стояла біля печі, склавши руки на фартушку, і збайдужіло чекала на братові накази. На Софронія не дивилася. Той літній вірш, за якого аж поцілувала парубка, чи й доходив до її свідомості зараз? Софронія пройняла тривога: недобрі ці турчинові гостини... Чого він хоче від Лавра?

— Пан Шабіб бере в мене партію краму, натомість дає вовну, аби я на весну приготував іще. Та головне, жалує з свого обозу харчів і монет трохи. Килимаренки не здохнуть з голоду! До весни матимемо якусь затірку. Га-а! З-поміж усього

килимарського цеху пан Шабіб вибрав мене і мій крам, бо такого нема ні в кого! — Лавро чомусь прискалив око на Вівдю.

— Аллах створив нас чоловіком і жінкою та зробив з нас народи і племена, щоби ми знали один-одного, пане Лавріне...

— А тепер, Сохроне, іди з богом! Подякуй, що нагодився на соломаху. Іди, іди! Та не базікай про те, що бачив і їв у мене. Про пана Шабіба не плескай язиком.

— Мої справунки з паном Лавром — тільки наша з ним справа. Не мусить ніхто про них відати. — Турчин свердлив Софронія чорними чаклунськими очиськами. — Таїна між торговими людьми не повинна бути помітна чужому окові, як не видно сліду чорної мурахи, котра ступає чорним мармуром темної ночі.

Килимаренко узяв Пекарського під лікоть, як обценьками вхопив, насунув на маківку шапку і спровадив з хати. Якби ж то знаття Софронію, яким винцем і якою стравою його пригощали, яку ціну сплачено за них.

Сьогодні Софроній стояв біля тину Килимаренка, хотів уздріти його ще раз після вчорашньої зустрічі в шинку, подивитися йому в тверезу душу, але господар не виходив, певно, важко спав з похмілля.

Наступного ранку Пекарський оголосив двійкові школярів, що науку скінчено до осені, нехай ідуть по домівках: Яресько Пірник, син монастирського селянина, — до Китаївської пустині, а другий, міщанське чадо з Василькова, — нехай пробирається до свого містечка.

Покінчивши з цим, дидаascal ретельно оглянув спорожнілу залу класу піїтики, повигрібав й виніс сміття, позсовував докупи столи й лави, щільно зачинив обидва вікна, почепив на дверях замок, а ключа на мотузку повісив собі на шию. Дастьбіг, на осінь повернеться сюди...

Біля ратуші — пожвавлення. Бурмистр вимахує руками, а лавники й ратушні виносять скриньки з печатками, грамотами з королівськими привілеями й універсалами Хмельницького, скарбону — велику куту скриню з магістратськими грошима, — міську й цехові хоругви, судові й гродські книги. Все це складають на воза, в якого впряжено полових волів.

— Куди це? — спитав Софроній у лавника, того самого, що колись судив Кирика Дзюбара.

— Береженого й бог береже. До Печерської лаври повеземо. Там мури міцніші.

— А що... вже? — Софроній показав у бік Оболоні.

— Та хтозна. Не чути нічого звідти. Ратоборствують.

Святий архістратиг Михайло на ратушній бані заніс списа над головою змія й ніби чекав того моменту, коли можна буде вдарити... А тисячоголовий змій за кільканадцять верст звідси зажерливо роззявив пащу й ставив жала на Київ.

Хоча велелюдно на Красному майдані, та раптово на Софронія повіяло пусткою. Ось-ось має спорожніти це таке звичне місце, яке щодня вимірював кроками. Он і поблизу брами колегіуму стоїть три хури, а ченці носять свої пожитки. Теж до Печерської монастирської фортеці? Не одну веремію перебули святі отці за стінами

лаври, і ніхто із свавільців не наважився її руйнувати. З брами вийшов ректор і професор риторики Лазар Баранович із скринькою, не помітивши дидаסקала, поставив її на воза, притрусив сіном. Що він береже там? Коштовності чи паперові сувої із своїми проповідями і філософічними віршами? Мабуть, друге, бо вславився як пііта, не зважаючи на молодий вік. Інокентія Гізеля не було серед ченців. Ніби вгадавши думки Софронія, один із ченців, проходячи з товаришем поряд, пробурмотів:

— Отець Інокентій не зволить кидати колегіуму напризволяще. Хм, богоугодний вчинок. Але ж...

— Інокентію не звикати до переміни влади і... віри.

— Пусте говориш, брате, пусте. Інокентій Гізель — преподобний чоловік.

— Хто єдиножди поміняв віру, може поміняти і вдруге... — прогукнявив чернець, натякаючи на те, що колись Гізель перейшов на православ'я із соцініанів, котрі заперечували божественність Христа і триєдність бога.

— Швидше на долоні волосся виросте, аніж преподобний Інокентій перекинеться до католиків! — гукнув їм услід Софроній, ченці здивовано озирнулися, нічого не відповіли і вмостилися на возі.

А я, подумав Софроній, що робити мені, тікати до Печерська чи сидіти на місці? Зачекаю. Подивимося, що діятиметься далі.

А по обіді, — власне, обідати в трапезній не давали, бо майже всі забралися з Братського монастиря, — Софроній через Іллінську браму вийшов з Подільського міста до Почайної, перебрався через місток на дніпровську порослу лозою косу, витягаючи ноги з піску, розводячи руками зарості, вибрів на відкрите, де, лагідно плюскаючи в берег, струмували моругі води Славути. Накрапав дощ. Просто на нього з-за дніпрового закруту пливли дуби. Щось багатенько людей сидить у тих дубах. Порівнялися з ним, побачив козацькі шлики, перев'язані голови, неживу руку, перехняблену через борт. Гай-гай... Це ж як воно виходить? Вступилися козаки, не стримали драгунів і жовнірів Радзивілла? Нарахував тридцять дубів і байдар, нашпигованих козаками. Кепська справа...

Софроній загукав до човнів, але де там, не чують або й не зважають. Пекарський, важко сопучи, почвалав грузьким вологим піском до містка. Мабуть, міщани побачили козаків раніш за нього, бо на березі Почайної юрмилися люди, одв'язували байдачки, складали пожитки, садовили жінок і дітей, відштовхувалися веслами од берега і випливали з тісної притоки на вільні дніпрові води.

Софроній перескочив місток, розгублено спостерігав за людською метушнею. Жінка тягла за собою козу з козеням, а чоловік гримав на неї: покинь, нема куди дітей примостити.

Раптом Софроній побачив Хому Маслюка, дяка Троїцької церкви, свого бурсацького однокашника.

— А ти чого тікаєш, Хомо? — став над ним.

— Га, це ти, Софроне? Тікаю, бо хоч поганенького човника, а маю. Таж хіба знаєш, де твій ворог причаївся? А той сатаніїл дрімає до часу... Мо', і ти зі мною? Як не

розжився на свиню й корову, то сідай, підвезу!

Кирпатий Хома світив добрими сивими очима й запрошував щиро. Ще б пак! Скільки мандрували й бідували разом, не одні полотняні штани витерли на лавах колегіуму.

— Гайда до бурси, забирай свою торбу, добре якби з харчами, а ні — то й так. Я зажду. Поквапся!

Пекарський розгублено чухав потилицю, а Хома світив очима: просив, переконував, наказував. І Софроній скорився не знати чому. Побіг до колегіуму, на ходу міркуючи: "Це ж і мій сатаніїл, отой Лавро, вичікує. Наплеще на мене польській владі, пригадає і вірші на честь Хмеля і суд над Дзюбарем. І закличе "скривдженого" пана Голуба в свідки. Лавро слів на вітер не кидає... Я йому наче скіпка в оці. Уже й сусіди, певно, призабули про Вівдю. А я пам'ятатиму довіку. І не пробачу Лаврові те, що він продав свою сестру... Він знає про це. Я вічний свідок його нечистому сумлінню, й Килимаренко за нагоди гвалтовної спробує мене спекатися..."

Ускочив у задню хвіртку колегіуму, ближчу до бурси. Затупотів на ґанку спорожнілого помешкання. Шарпнув заціпку свого ванькирчика. На столі — каламар, застругане гусяче перо, класна нотата, рукописний курс піїтики, в який ще часом зазирає перед уроками. На ліжку в головах — містка полотняна торба. Увіпхнув у торбу рукопис, каламар-невиливайку з чорнилом, жменьку редиски і ступив за поріг. На подвір'ї на нього сумно дивилася сука, що вилізла з-під ґанку.

— Бувай здорова, Біличко. Не сьогодні-завтра ошенишся... — зупинився, погладив собаку. — А хто ж годуватиме тебе й твоїх цуциків, коли я подамся з двору? Ніхто. Певно, нікому. Здохнеш... Жаль. Повернуся, а тебе не побачу.

Софроній стояв над Біличкою, а вена незмигтно зазірала йому в очі, вушка нашорошила й-зазірала все глибше, нахилиючи набік мордочку.

— Гей, клопіт мені з тобою... Взяти і тебе?

Сука тоненько дзявкнула і важко підстрибнула, лизнула Софронієві руку.

— Але ж Хома казав: ні корови, ні свині... А я тебе сховаю до торби. Згода? Сиди тихо й не вищи.

Пекарський витягнув з торби каламар і відставив набік, рукопис переклав за пазуху й підв'язав щільніше очкура на штанях. Узав на руки Біличку і підставив торбу. Сука зашелестіла лапами по полотну. Зав'язав торбу, але так, щоб лишився отвір, закинув її за спину.

— Ого! Ти, Біличко, з приплодом, як добра овечка.

Торба перекочувалася за плечима і гріла вологу від дощу спину. Сквапливо побрався до берега Почайної, де Хома стояв уже в човні, наготувавши весла.

— То з богом тобі zostаватися, святий Києве, а нам — рушати, — обидва перехрестилися на собор Братського монастиря, на церкву колегіуму, на хрести храмів пророка Іллі, Покрови Богородиці, Миколи Доброго...

Вже як впливли в дніпрове русло, Софроній пригадав, що через метушню й поспіх забув попрощатися зі своїм протектором Інокентієм Гізелем, стати під його

благословляючий перст. Скрушно похитав головою — негоже, хлопче, негоже. Чи побачимося ще з професором філософії? Розв'язав торбу і випустив Біличку на дно човна. Хома тільки глипнув на неї, але нічого не сказав.

За течією легко пливлося, дві пари весел гнали байдачок повз київські кручі, повз села у вибалках. справа і зліва різали плесо дуби, байдари, довбанки з людом і плоти з возами й кіньми. Дніпро став велелюдним шляхом, і ніхто не товпився, не зчеплювався, не блукав — усім ставало водяних стежин.

Надвечір на високому правому березі заманячило село у вишневих садках. За селом понад Дніпром, скільки окові видно, на зеленій габі жовтіли, голубіли й червоніли якісь клапті, й курилися сиві дими з багряними пасмами в призахідних зловісних хмарах.

— Трипілля, певно, — сказав Хома. — А на горбах — козацькі намети. Припливли й ми. Куди нам з тобою, нежонатим? Лишень до козаків. Пристаємо до берега.

Та довго ще тицялися човном у стрімку трипільську кручу, поки відшукали похилу місцину — відрог байраку з протоптаною стежиною. Витягли човна, сіли повечеряти. До Хоминого сала Софроній доклав своєї редиски. Жували, а на них уважно дивилася Біличка й облизувалася. Хома простягнув їй грудку пшоняної каші. Коли це гульк: із байраку посунули козаки — спітнілі, замурзані, без сорочок, руки по лікті в землі, припадали вустами до джерельця, що витікало в Дніпро, забродили в ріку, закасавши холоші шаровар, вмивалися, дехто, скинувши геть штани, в чім мати на світ привела, з самим натільним хрестиком, кидався вплав, пірнав, полегшено гухкав, вилізаючи на берег.

— Де це ви так виробилися, дядьку? — спитав Хома у пожилого козака, котрий, втерши голову сорочкою, надів її, заправив у штани, заклав оселедця за вухо й заходився розпалювати люльку.

— Козацькі могили копали... Попри церкви трипільської.

Софроній пригадав закривавлені голови й неживі тіла серед козаків у човнах, здригнувся.

— А що, бій сильний був? — спитав у козака.

Той з-під лоба зиркнув на Софронія і нічого не відказав. Пекарський подумав: ох і дурного запитання втнув ти, пане вчителю... І ніби виправдовуючись, додав:

— А хто у козаків за начальника, мій ласкавий пане?

— Полковник київський Антін Жданович.

— Це ж його синок ходив до мене вчитися... А чи можна побачити пана полковника?

— Приходь завтра нагору до полковницького намету — як можна, то й побачиш.

Укрившись свитами, Софроній і Хома лягли на дно човна валетом, між ними вмостилися й гріла їм боки пухнаста Біличка. Повставали рано, лишили собаку стерегти човна й побралися лісовою стежиною вгору. Крізь чагарі шипшини й дерези, замазуючи слиною подряпини, видерлися на світло, на зелений просторий пагорб з розкиданими наметами, возами, спопелілими багаттями, купами козаків у вільних ранкових позах по сніданкові, голих по пояс, із розвішаним на возах і просто

розстеленим по землі манаттям, яке сохло на сонечку, випаровувало вчорашній дощ, піт і кров...

Полковник снідав при своєму шовковому наметі-на розстеленому при вході килимі. Сидів, по-турецькому підібгавши ноги, дебелий, широкогрудий, у довгополому квітчастому едвабному халаті із смужечкою лисячого хутра на вилогах. Учителя признав, гукнув джурі принести вобли й кумису для Софронія й Хоми.

— У козаки записатися хочете?

— Хочемо! — вигукнув Хома, а Пекарський додав обачніше:

— До якогось діла припишіть нас, пане полковнику.

— А до чого ж ви, хлопці, вдатні? Рубати, стріляти, скакати, шанці копати, кашу варити?

— Віршики складати... — несподівано почув Софроній єхидний знайомий голос, різко обернувся й побачив... Кирила Дзюбаря з кухликом кумису в руці, при шаблі й пістолі за поясом.

— Здоров був, пане спудею.

— Здорові будьмо, пане дидаскале!

— Писарів маю доста, — розважливо мовив полковник, — а добрих козаків — треба. Як нап'ються кумису, одведи їх, Кирику, до пана осавули київської сотні. Нехай оприділить хлопців. До чогось же мають вони кебету.

Дорогою Кирило розповідав, як брав участь у бою під Вишгородом, як помітив його Жданович і взяв до себе на місце тяжко пораненого джури.

Софроній ледве упізнав в осавулі ту людину, що розмовляла з Андрієм Ходикою в Софійському соборі. Свіжий шрам на правій щоці — слід шабельного удару— тільки-но почав гоїтись, покриватися синюватим струп'ям. Вигляд осавула мав невиспаний, злющий. Перше запитання, якому закортіло зірватися з язика Софронія, коли він постав перед осавулою, було: чи знав козак, з ким балакав тоді, чи відав, що Ходику скинуто з уряду за прихильність до старої шляхти, хоча він і починав з козаками і цеховим людом бунт проти польських мостивих панів і ксьондзів? Чи відчув, що Ходика радіє козацькому виходу з Києва, адже це було написано на його твару? Тільки дуже заклопотана людина могла не зауважити цього...

Але осавула випередив його, бо перший спитав:

— То що ти вмієш, парубче?

— Латини вмію, грецької, книжно-слов'янської, польської, французької, гишпанської — трохи...

— А на коні сидіти?

— Та трохи... нібито можу.

— А ось ми зараз подивимося. Гей-но, хлопці, приведіть мого буланка!

Привели осідланого коня. Софроній сунув ногу в стремено, учепився за луку сідла і вліз на коня. Змахнув поводом. Буланний почав перебирати ногами.

— Чвалом! — наказав осавула.

Вдарив носачами коневі в боки. Той наддав ходи, понісся степом. Софронія

підкидало в сідлі, він за малим не випав, ухопився за луку, а кінь біг по великому колу, в центрі якого стояв шрамований темний осавула. Почулися козачі смішки: "Як реп'ях на собаці... Тримайся хвоста — не випадеш..." Світ підскакував в очах Софронія, литки боляче билися об конячі боки, твердуюче сідло муляло сідниці, пробував натягнути повід і спрямувати буланого до господаря, але не міг одірвати рук од луки сідла... Кінь, ніби відчувши його стан, стишив ходу і, вигинаючи шию, сам побіг до осавули.

— Так. У кінноту не годишся. Дайте-но, хлопці, хтось свого мушкета, ладунку і порох. Заряджай!

Софроній узяв важкого мушкета і порохівницю-натруску, покрутив їх у руках під багатозначне переморгування козаків, що оточили "синків", Софронія і Хому, і повернув власникові.

— Не доводилося, пане осавуло. Гріх дурити православних християн...

— Так. У піхоту не годишся. З гарматою обнімався чи тільки з дівкою?

— Та він і до дівки не тулився... — хтось увернув.

— То куди ж тебе? Чий син? Булочника? Кухарів маємо. Писарчука також. Приставай-но в прийми до котрої з молодиць у Трипіллі. Воду їй носитимеш.

— Ха-ха-ха... — розляглося степом, а Софроній, понурившись, дивлячись собі під ноги, став позаду Хоми, ховався за його спиною, хоча й був на півголови гінкіший.

— Тепер спробуємо твого приятеля. Православний?

— Служив дяком при церкві святої Троїці, пане осавуло. Маслюк Хома. Як треба твоєї милості, відслужу молебня, й псалтиря вичитаю, і...

— Це добре. Ану сядь на мого буланка.

Хома хвацько скочив у сідло й помчав степом, уміло скеровуючи коня.

— Го-го-о! Чортом сидить! Хват! Чий син?

— Шорника.

— Записати до реєстру, — задоволено почухав осавула шрама на щоці. — Записати на харч і козацьку амуніцію. Коня сам роздобудеш, пане Хомо.

Вертали до човна: Хома, окрилений, попереду, Софроній, знічений, позаду. Його, шанованого в колегіумі дидаסקала, піїту, зневажено: там — Килимаренком, тут — козаками. У березі на них чекала ще одна пригода— оценилася Біличка. Лежала в човні на Софронівій свитці, підібгавши під себе цуценят, два коротеньких хвостики стирчали та задні лапки напружено впиралися, біленьке й чорняве ссали матір, а вона захищала їх і слідувала очима за людьми.

— А покажи-но своїх цюць... Звабив тебе якийсь чорноголовець. Гарчиш і ховаєш... Що теперки маємо робити з ними?

— Втопити, — коротко кинув Хома. — Води повно, ходити далеко не тре'.

— Може, якийсь господар у Трипіллі візьме?— Там такого добра свого вистачає.

Біличка, ніби зрозумівши, про що йдеться, витягнула писок і не зводила жалібних очей-гудзиків із Софронія, на Хому і не глянула. Давно Пекарський не бачив таких виразних благальних очей, звернутих до нього.

— Та хай живуть поки що... — махнув рукою і почав розбиратися для купання.

За кілька днів Хома придбав коня — викупив у козака. Тепер він мав клопіт: годувати, навчати й чистити тварину, тому перебрався нагору до козацького табору, а Пекарський лишився жити в човні, ловив на Хомині снасті рибу, варив юшку, і сам харчувався, й Біличку кормив риб'ячими хребтами і головами. А сліпа ще малеча лежала на дні човна й голосно, вимогливо вищала, коли матір похапливо ковтала кістки в піску при казані з юшкою. Ночі були теплі, лише під ранок з Дніпра віяло прохолодою, і Софроній натягував свитину на груди. Так він і жив, розчинившись у дніпрових обширах, у прибережній теплій ріні, у байрачному виспівуванні птахів і шелесті борсучків, ласок, мишей, вужів, жуків-рогачів, мурах, що вже звикли до нього й Білички, заклопотаної своїми дітлахами, й вільно прибігали й приповзали з лісової хащі звичними стежками до водопою. Здавалося, Софроній ні про що не думає, нічим не —переймається, а існує, як це величне плесо з білими чайками і все, що воно обмиває, напуває, годує навколо себе.

Аж ось заявився Хома і сказав, що полк виступає завтра на Київ. Мовляв, гетьман прислав гінця і вичитав Ждановичеві за те, що той учинив недобре: стольне місто, і церкви божії, і святії мощі, откудова православна християнська віра зачалась і возсіяла, яко сонце, видав у лядські і єретичні руки на поглум. Батько Хмель наказав повернутися назад, обложити місто й чекати від нього підмоги, обіцяв прислати двадцять тисяч козаків!

— Просися до обозу, Софроне.

— Не хочу...

— Осавула хоч і темний на виді чоловік, проте не злий. Попроси гарненько. Що робитимеш тут сам? Вовкулакою скоро завиєш. Приходь увечері до табору на кулешу.

Пішов. Козарлюги, мовчазні й зосереджені перед завтрашнім походом, не кпинили із Софронія, тільки якийсь зауважив: "Це той, хто реп'яхом на коні сидить... Сідай до гурту. Ложку маєш?" Пекарський витягнув з-за халяви ложку, зачерпнув з казана задимленої гарячої кулеші з кружальцями олії. Смачно... Кільканадцяттеро чоловік навколо казана спритно працювали ложками, підкладаючи під них окрайці хліба. Коли вишкребли дно, бульбоносий зиркастий чолов'яга по праву руку від Софронія скоромовкою спитав:

— Звідки родом, парубче?

— З Корця, що на Волині.

— Знаю, знаю, знаю. Чував, чував, чував. І про пана тамтешнього, про князя Самійла Корецького невеселі баєчки світом нипають. Такий вже плохенький князь, що тридцять рочків просидів бранцем у турчина, і жодна душа не схотіла його викупити, аж поки зістарився геть, нікому не потрібний став, і турчин відпустив його з богом. Відпустили тебе, чоловіче добрий, то й сиди тихо, з Господом бесідує, готуйся в далеку путь. Так ні, повернувся до своїх маєтків, ожив, залютував. Чи ти бачив, хлопче, того князя?

— Ні, за моїх часів у Корці він ще не повернувся з полону.

— Та що це я балакаю! Лише рік чи два, як він прийшов, — невдовзі по

Хмельниччині. Тю на мене... То слухай, всі слухайте далі. Залютував пан Корецький, обклав місто нечуваними податками, садив неслухняних "здрайців" — міщан, що разом з козаками, та не за стіл садовив, а на палі... Довга така, обстругана на гостряка коляка. Тлустіших смажив на вогні. Га-га-га... Не смішно тобі, хлопче? І мені не дуже, бо бачив такі штуkenції на власні очі. Міщани Корця терпіли, терпіли, та й урвався їм терпець. Ухопили сокири, списи, дідівські аркебузи, порохові самопали та й ударили на замок Корецького. Самого не дістали, а з пахолків надерли вовни на дрантя. Подейкують, сам благочинний з хрестом направляв юрбу. Не знаю напевно: за що купив, за те й продаю. А за ним кравці, шевці, колісники, бочарі, булочники...

— Булочники? — перепитав Софроній.

— І навіть булочниці. Гарненькі пухкі молодички. Га-га-га... А ти чого не смієшся, земляче? Смійся, бо як далі розкажу, то й заплачеш.

— А благочинного не отцем Прокопієм звать?

— Не відаю. Це мені один перехожий безрукий і кривий на око, з кореччан, що скуштували ласки Корецького... Я сам не бачив. За що купив, за те й продаю, приперлася до Корецького шляхта, гукнув він її з Холмщини, мовляв, Хмелю каюк, повертайтеся назад, погуляємо на славу. І погуляли: благочинного четвертували, міщан-бунтарів посадовили... не за стіл, не за стіл, і не до кулеші, а на палі. Кузні, гончарні, шорні, шевні і пекарні в Корці — випалив князь Самійло упень, православні церкви розтягнув на дрова...

— І пекарні? З чого ж він хліб їстиме? — бовкнув Софроній, хоча зовсім не те крутилося в нього на умі.

— Жінка йому спече. Княгиня... Га-га-га!

Тут дехто з козаків усміхнувся й собі, проте більшість слухала бульбоного похмуро.

— Гонорових міщанок й отих пухких булочниць пан Корецький позабивав канчуками. Котрі помолодші й дівчат, як заведено в панського ложа виплодків, кинув на поталу своїм пахолкам-найманцям. Тепера і мені не смішно, козаки-братчики... Якби підніс хто горілки, я б і того... бо ж не весело...

— Гавкнула вже твоя медова горілочка. Вихлебтав на м'якій мураві під Трипіллям, а завтра — на Київ, під тверді кам'яні мури, — сказав котрийсь з козаків.

Софроній сидів ошелешений. Отець Прокопій, благочинний Онуфріївської церкви, приятель батька... повстання міщан... будочників... булочниці, забиті канчуками, доньки їхні... Це ж і його батько булочник Василь Пекарський там, і мати Явдоха Пекарська, і сестра Оришка, що вже на порі стала, і братики менші — Гаврилко й Сашко...

— А де ти, пане козаче, бачив того чоловіка? Отого, безрукого і кривого?

— У Києві на прощі. Придибав каліка сердешний до лаври цієї весни. Підгодував його чим міг. Сам відаєш, який цей рік.

— А нині де він?

— Спитай краще, де моя жінка, Хто ж його знає. Може, в Києві сидить, а може,

поплентав до свого Корця. А-а-а... це ж землячок твій. А я вже й забути вспів, що ти з тих країв. То бувай здоровий, а я піду подрімаю, бо ж узавтра раннє вставання.

Пішов бульбоносо-зиркастий, а своїми казаннями посіяв смуту в душі Софронія. Смуту, тугу, печаль неприкаяну, безвість непроглядну.

Що ж то подіялося з його родиною в Корці, чи встрягла вона в оказію, чи вбереглася? Батько нібито був чоловік обачний і врівноважений. Це у мирний час, за звичних обставин, в повсякденних стосунках із селянами, закупах збіжжя, порядкуванні у млині та пекарні. А коли пронеслася над Україною завірюха-веремія, гвалт содомний, страшний суд на землі? Чи втримався, чи не спокусився, чи не виліз зі своєї щоденної шкаралуші, аби стати на чийсь бік?

Хома напосідав на Софронія: ходи до пана осавули або й до полковника, якщо перший не візьме.

А Пекарський думав про своє: хто отой земляк, що стрівся козакові в Печерській лаврі, може, знайомий з Корця, і чому той не перестрів його, Софронія, — він би впізнав і розпитав, а втім... Уже три роки, як став на власну пашу, то й не ходив на вакації до Корця, минулого літа вибрався нарешті, але... не судилося й торік утрапити додому.

Хома узяв Софронія під лікоть і провадив кудись надвечірнім степом повз багаття козацькі. Пекарський скорився. Усвідомлював, що не може тепер лишатися в байраці і до зими ловити рибу, щоби потім попроситися на зимівлю до Трипілья, як радив осавула. А ще ж у Києві на нього чекає колегіум і клас піїтики, ключ від якого він носить на шії разом з натільним хрестиком. Та Інокентій Гізель. Ще на нього чекає Корець. Батьки. Сестра. Брати.

Пан осавула вже повечеряв і подрімував у наметі, зрідка розплющуючи око й позираючи крізь отвір на сонячну кулю, яка червоно котилася за обрій. І хмари стали дибки, набубнявіли рожевим і синім. Бути завтра вітрові чи негоді — небажаний знак...

Хома із Софронієм постали перед його очима, затулили собою сонце, й осавула аж здригнувся від несподіванки. Схопив пістоля, але пізнав Доброхотів і невдоволено відсунув зброю.

— Чого ще хочете, хлопці?

— Надобривечір твоєї милості. Візьми мене, пане осавуло, хоч до обозу. Як треба, то й шанці копатиму...

— Тонкий, як лоза, й руки в тебе невеличкі, чи й заступа утримають. А ти, пане Хомо, як про свого приятеля скажеш?

— Беручий він, пане осавуло. Не дивіться, що гінкий, зате ж хребтистий! Ми з ним по п'ятдесят верст, бувало, одпаювали щодня.

— Куди ж тебе? Хіба що до гармашів... До гармаша Хведота Лінивого підеш? В нього підручного забито під Вишгородом. Лінивий навчить тебе арматній справі, виструнчить...

— Охоче, пане осавуло. А чи не знає твоя милість когось із Корця, що на Волині?

— Не доводилось в тім містечку бувати, і нікого з тамтешніх людей не знаю. В моїй

сотні кореччан немає — ти перший будеш. Завтра прибувай на світанку, оприділю тебе при гармаші Хведоті, запишу до сотенної армати.

— Спасибіг, пане осавуло.

Софроній боявся проспати в своєму затишному човнику й тому ліг просто на пісок, притулившись до борта, що дивився на схід. Перші промені з-за дніпровських плавнів ударили йому в очі. Підхопився. Біличка з цуциками ще спала, зіщулившись у клубок, сховавши носа в хвоста, підгорнувши під себе малечу.

— Чи підеш зі мною, пані?

Біличка потягнулася, розкривши пащу й показавши тонкого довгого язика, і виявила свою цілковиту готовність енергійним помахуванням хвоста.

— То стрибай у торбу. Або так: твоїх пущівірків посаджу в торбу, а ти біжи за мною. Бо не здужаю всіх трьох винести нагору.

Біличка на все згодна. От якби ж то вона ще допомогла затягнути байдачок з відкритого в лісину... Смикав, смикав за борти — не піддається, засмоктало в прибережний пісок. Хай уже йому всячина. Спочивай до весни, друзяко, прийде висока вода, підбере й понесе тебе до синього моря.

Гармаш Хведот Лінивий був висловусий дядько з повільними поворотами голови, низько підстриженої під макітру аж до очей. Байдуже глянув на Софронія крізь настовбурчені пасма, кивнув осавулі: мовляв, хай буде. Софроній поклав торбу на воза, а вона заворушилася й закувікала.

— Порося маєш?

Софроній перекинув торбу й висипав на дно гармашевого воза двох цуценят. Біличка стрибала на колесо, намагаючись заскочити до воза.

— Добро... — незворушно мовив Хведот. — Отих трьох похлібців маю годувати?

— Не маєш. Даватиму зі свого паю. Он подивись, у чорнявого вже оченята прорізалися.

— Нехай. Собака в дорозі при возі, кажуть, на добре. Нехай біжить при колесі.

В задку воза Софроній побачив жерло мідяної гармати.

— З хвальконеткою обнімався?

— Не доводилося. Пан осавула сказав, що ти навчиш мене.

— Такого добра — навчу. То сідай, рушаємо.

Дві кобили тягли воза з фальконетом, пороховою діжкою, важкою скринєю, в якій, певно, лежало необхідне для стрільби причандалля. Хведот сидів спереду, ліниво вйокаючи на коней. Біличка бігла поряд, гавкала й намагалася вскочити до воза, де верещали чорняве й біляве. Таки зловчила й застрибнула, вмостилася біля цуценят, а ті кинулися її ссати, голосно прицмокуючи. Хоча й рипів віз, долаючи піщані горбки, але Хведот почув нові звуки й повільно повернув голову.

— Ого, та це вже всі похлібці у возі сидять. Е, ні, коням важко, хтось одне вилазьте.

Софроній зістрибнув з воза, який виїздив на битий путівець, вливаючись до гурту возів, вершників, пішохідців. Авангард козацького війська ступив на київський шлях.

Другого дня надвечір наблизилися до полудневої околиці міста. Військо

розмістилося на природному плані, по ліву руку від якого темніли байраки Хрещатої долини, збігали до неї похилені хрести старого православного цвинтаря з такою ж забутою церквкою без покрівлі, а по праву руку й у потилицю шелестів садами й стиглими житніми ланами хутір Паньківщина. Попереду виднілися Золоті ворота з високими земляними, ще Ярославовими валами, на гребені яких і біля підніжжя приготувалися до оборони мушкетери, списоносці, лучники...

Козаки тим часом укріплювали свій табір зсунутими до купи возами в три лави. В перших двох лавах лежали на возах, сперши мушкети на драбинясті борти, стрільці, в задній лаві наготовлялися гармаші, наставивши жерла фальконетів в напрямку Золотих воріт.

Хведот витягнув зі скриньки бронзову ступку, поставив перед Софронієм і наказав вибрати з діжки злежалий на кусні порох, розтовкти, висипати на ряденце і просушити. Потім тицьнув підручному чотири великі мішки і наказав набрати в них землі. Софроній ледве-ледве припер одного, став перепочити, приглядаючись: чим-то бавиться гармаш? Хведот сидів під возом, широко розкинувши ноги й сопучи, щільно начиняв пустотіле свинцеве ядро сумішшю пороху й залізного шроту.

— Навіщо це, Хведоте?

— Завтра побачиш...

Софроній виповнив решту мішків, удвох закинули їх на воза, а зверху на цю земляну подушку вклали фальконета, міцно скріпленого залізними плашками з дерев'яною колодою. За цим і застала гармашів ніч.

На ранок полковник Жданович оголосив сотникам і старшині диспозицію. Міста поки що не братимуть — доки не надійде обіцяна від гетьмана Хмельницького допомога. Двадцять тисяч — не двадцять, а хоча б десять... Проте конче треба добути "язика", щоб через нього довідатися про становище в Києві та плани гетьмана Радзивілла. Отож, ополудні — вилазка козацької кінноти, яку мають прикривати стрільці-піхотинці та полкова армата.

— Дивись, як я заряджаю нашу хвальконетку. Другий заряд готуватимеш ти, — сказав Хведот Софронію і неквапливо заходився біля пищалі. На сусідніх возах у їхній лаві гармаші також направляли свою зброю. Софроній уперше відчув той настрій — дразливий і бадьористий, — коли гуртом стаєш до небезпечної справи... Біличку і цуциків одніс у захисток до вибалка, де викопав їм печерку і поклав сіна.

Повернувся до свого воза, а Хведот уже сипав порох у жерло гармати, ущільнював його в камері дерев'яною палицею-товкачем. Повільно, як здалося Софронієві, робив усе це Хведот Лінивий, дарма ж козаки припасували до нього це прізвисько. Гармаш, зазирнувши кілька разів до жерла — що цікавого там можна побачити? — кивком голови показав Софронію на круглу і пласку дерев'яну заплішку, загнав її в жерло, за нею — повстяну ганчірку, пиж, наказав подати свинцеве ядро розміром з маленький кавунець, закотив і його досередини гармати, поплював на руки, витер об штани й аж по тому всьому подивився на Пекарського з-під нечесаного чуба.

— Готова. Можна і люльку запалити.

Десь узявся Хома Маслюк на своєму карому коникові, запишано повідомив, що і його беруть у наскок, зліз долу, почоломкався з Пекарським, де і гонор подівся, засвітилися теплом до старинного приятеля ласкаві сиві очі.

— Бувай, Софроне! — і зняв куряву, взявши карого в стремена.

Над козацьким табором зависла передгрозова мовчанка. Стукіт копит та дзенькання металевим причандаллям наповнювали її по вінця. Даленіли Золоті ворота з Ярославовими валами і мурахами-людьми.

Ось до гармашів заявився гінець від полковника — кругловидий, кучерявий, у шапці набакир, з двома пістолями при боці, — Кирило Дзюбар, переказав наказ Ждановича: стрельнути залпом по валах з мушкетерами, які засіли там.

Хведот виліз на воза, всівся по-турецькому на мішках із землею, націлив гармату на вал ліворуч Золотих воріт, наказав Софронію підкласти два клинці під колоду-лафет, піднявши таким чином жерло на потрібну висоту.

— Запал! — наказав Софронію. Той шаснув до скрині, але ж не знав, що воно таке, і забряжчав інструментом.

— Запал, чорте капловухий! — заревів Хведот Лінивий і притьмом, якого й не сподівався від нього Софроній, підскочив до скрині, відштовхнув помічника, схопив очеретину, напхану порохом, сунув її в отвір у задній частині фальконета.

— Гніт!

Софроній підібрав довгу прядив'яну мотузку, просякнуту займистою олією.

— Запалюй!

Викресав кресалом іскру, й гніт зачадів, мотузкою побіг слабкий вогник.

— Давай сюди!

Подав тліючого гнота Хведотові, і той, відсторонившись трохи од гармати, підніс гарячого кінця гнота до запалу.

Гримнуло, затягло димом і фальконет, який аж підскочив на ложі з мішків, і кудлатого Хведота; засмерділо порохом, а в повітрі, шиплячи й завиваючи, дугою нісся палахкотючий свинцевий кавунець, вдарив у підніжжя валу, розсипався разючим шротом, зчинивши паніку, бо від того місця кинулися врозтіч людські постаті.

Поряд — зліва, справа, ще далі, — гримало, закривало димовою завісою вози гармашів, і неслися до валів свинцеві гостинці. Деякі з них влучали в Золоті ворота, і тоді видно було, як сипалася на землю цегла.

— Чисть жерло! — Хведот не дав Софронієві як слід роздивитися навкруги, кинув йому залізну йоржисту палицю.

Софроній забіг спереду і заходився шурувати палицею в жерлі фальконета, відчуючи, що зачіпає накип, часом сколупує його, але не скрізь той піддавався, і піт уже почав виступати на лобі дида skala й під пахвами.

— Невігласе, змочи поташем!

Софроній шугонув у жерло добрих півцебра розчинного поташу і знову взявся до йоржистої палиці. Сонце немилосердно пряжило непокриту голову, й на пшеничні вуса із закрилків носа набігав росистий піт. Не бачив Пекарський за тією роботою, що у

прохід між возами виїхали козаки-вершники, серед них і Хома, зі свистом і гейканням лава помчала до Золотих воріт.

Тепер палиця ходила вільно в мідяному жерлі. Хведот нахилив гармату, з жерла побігла брудна цівка зі шматками накипу.

— Витри і заряджай! — змилостивився Хведот і подав Софронію порцію порошу.

Софроній робив усе, як перше Хведот, йому здавалося, що порастєся він хутко, але Лінивий сварився на нього, підганяв, бурчав, що за цей час зарядив би уже зо три фальконети.

Не бачив Пекарський, що стояв спиною до поля бою, як назустріч козакам із Золотих воріт виїхали драгуни в панцирах і блискучих на сонці металевих шоломах, як ударилися грудьми козацькі й лядські коні, а вершники вихопили шаблі й пістолі.

Ядра, що їх посилав Хведот і полкові гармаші, перелітали бойовисько і застрягали в земляних валах, колупали браму стародавню, вражали ворожих мушкетерів і лучників, котрі мали підтримувати свою кінноту.

А Софроній чистив жерло фальконета, заряджав його, знову чистив і заряджав, мокрий як хлющ, очі різав солоний піт, смикнув із себе через голову сорочку, жбурнув її десь, сонце припекло маслакуваті плечі, але він не чув, і тільки коли козацька сурма заграла відбій, втер обличчя брудною долонею, дашком наставив її над бровами, глянув у напрямку Золотих воріт, зауважив, що козаки вертають назад, а навздогін їм з валу лунає ріденький постріл уцілілих мушкетерів. Впало декілько хлопців з коней, поточився на землю й козак на карому, зачепився в стремені ногою, і кінь волочить його по витолоченій мураві, губить у кущах колючого глоду.

Козацькі мушкетери зупиняють переслідувачів-драгунів, а до табору в'їздить гурт вершників, за одним на аркані по землі пилить панцирник, дригає закутими в лати ногами, шолом з'їхав набік і брязкає залізними стулками. До бранця збігається цікавий козацький люд.

Спитавши дозволу в Хведота, — той іти не схотів, чого він там не бачив, краще натовче тютюнцем люльку й посмокче в затінку під возом, — Софроній подався й собі послухати, як полковник допитуватиме полоненого. На ходу заправляв сорочку в штани, чистив слиною замащені кіптявою рукави.

Але полковник забрав панцирника до свого намету, сховав од цікавих очей і вух, покликавши тортурника.

Проте від козаків не затаїшся. Кирило Дзюбар, вискочивши з полковницького намету, нашептав колишньому своєму навчителеві про київські новини, почуті з вуст полоненого шляхтича, котрий охоче заговорив, як тільки йому трохи припекло.

Князь Радзивілл жив у митрополичих покоях при Софійському соборі, до литовського гетьмана, частенько навідувалися митрополит Сильвестр Косов і тепер знову вїт київський Андрій Ходика. Про щось вони радилися, чогось просили у нового володаря міста, давали йому гроші червоними золотими і, певно, дечого домоглися... Шляхта польська посіла свої колишні будинки в Києві і чинила розправу над новочасними господарями — непокірними холопами і міщанами. Шибениці, живі

розп'яття, палі з людьми, стогін і плач на майданах київських. Пожежі й попелища. Православних монастирів Радзивілл не зачіпав — наказав лише познімати мідяні дзвони з подільських церков і переплавити на гармати, гостював навіть у Печерській лаврі, одвідав дальні печери зі святими мощами й прив'язаними до стовпів живими біснуватими. Колегіум завойовники трохи пошарпали, позбивали замки з книгозбірні, кинувши на кам'яну підлогу Інокентія Гізеля, котрий затулив собою двері, друковані книги й рукописи жовніри витягли на подвір'я, розклали з них багаття й смажили на вертелах свиней. Але, хвалити господа, не позбавили живота професора філософії, шляхтич-бранець бачив його по тому в спорожнілому соборі Братського монастиря. Радзивілл наказав воякам не займати вцілілих помешкань колегіуму, бо бурсу таки спалили, але відібрав землі, млини, маєтності в селах Мостищі, Плисецькому й Чорногородці, даровані колегіуму й монастиреві торік гетьманом Богданом Хмельницьким, й передав їх ордену бернардинців... Про військові наміри князя шляхтич напевно не знав, оповідав, що Радзивілл вагається: чи нападати на укріплений козацький табір, чи виходити з Києва, бо, мовляв, боїться, що за спиною передового полку Ждановича ховаються полки Богуна, Золотаренка і Пушкаря — усього до двадцяти тисяч, післаних Хмельницьким до стін Києва.

Софроній подався козацьким табором шукати Хому. Перестрів бульбоносого балакуна, який чистив щіткою свого коня, а поряд стояв, понуривши голову, карий Маслюка.

— А де мій приятель Хома?

Козак зирнув на Софронія, сховав очі. Показав великим пальцем за спину.

— Там...

Пекарський подивився, куди ж показує бульбоносий. Виходило, що... Це ж його карий спіткнувся... А-а-а... так це ж він застряг у кущах глоду... Невже Хома вби... а може, лежить там поранений і стогне, просить води?

Ніби прочитавши на обличчі Пекарського сум'яття його душі, козак сказав:

— Як стемніє, треба забрати. Бо зараз поцілять з мушкета або лука.

— Я піду! — вирвалося в Софронія. — Це ж мій старинний приятель!

На подив неговіркий сьогодні бульбоносий тільки головою кивнув.

Софроній сидів на своєму возі, забувши про все на світі, й дивився на сонце, як воно сідає на вечірній пруг. Час минав повільно — як ніколи... Відмовився од вечері, не міг їсти. Хведот не наполягав, смачно повечерявши й викуривши люльку, ліг на возі, укритися з головою.

Аж ось посутеніло. Можна йти! Він давно уже подумки виміряв кожен крок до тих кущів. Сто кроків по рівному чистому полю. Поминути тіло забитого драгуна, він непорушною купою лежав біля коня з перебитими ядром ногами, кінь довго іржав і мучився, крутив головою, замітав гривовою запорошену траву, аж на ніч стихнув... Далі — яроч, який можна обійти, але це довго, краще навпростець. Як вилізеш з нього — просто й кущі глоду, за якими лежить Хома.

Небо було зірчасте, але задимлене, щербатий місяць тьмяно просвічував крізь

завісу. Треба йти! Не знати для чого одягнув свитку й повстану шапчину, до кишені штанів поклав мотузку, кресало з гнотиком, складаного ножа. Вийшов за табір. Вартовий спитав: куди? Сказав. Помітив, як од возів відокремлюються темні постаті й, пригинаючись та присідаючи, поспішають у чисте поле. За тією ж потребою, що і він... Ішов на повен зріст у наміченому напрямку. Насувалася на нього коняча туша з відкинутою набік головою та знеформлене тіло драгуна. Обійшов їх, почув запах крові і ще якийсь, легенький і солодкавий. Наближався ярк, і раптом... з темних Ярославових валів, що горами височіли на виднокрузі, щось гримнуло, спалахнуло, десь над головою тонко просвистіла куля. Софроній присів. Ліг на землю і поплазував. Хоч і не дуже світла ніч, а помітили. Провалився у ярк, в жальку кропиву, обпекло руки, шию, обличчя, виборсався з неї, набрався реп'яхів. До кущів глоду вже грудкою кинути. Скрадався так, щоб чагарник затуляв вали. Подер свитину об чіпкий голчастий глід, розсував гілля руками, тріщав ними, здавалося, його чує й бачить весь світ... Ось він де, Хома. Лежить на чистому горілиць, підібгавши під себе ногу. Схопив за руку. Холодна... закам'яніла... Нежива.

Викресав вогню, запалив гнотика, забувши про темні вали, що дивилися на нього з київського боку. Лагідні сиві очі Хоми зараз скляні, байдужі. Що ж тепер вдієш... Хотів іти геть. Але пригадав, як вони удвох пристали до трипільського берега, а навстріч їм з байраку виходили стомлені козаки з вимащеними по лікті землею руками...

Ліг на землю, ухопив за скам'яніли руки Хомине тіло, спробував насунути собі на спину. Важкий став Хома Маслюк, а був легенький, рухливий, на півголови менший за Софронія... Пронизливо, аж здригнувся, торкнули обличчя холодні скручені пальці. А ще сьогодні чоломкалися: "Бувай, Софроне!" Відчував Хома...

Спробував волочити плазом. Далеко не заповзеш — задихався вже й обіллявся потом, а зрушив на два-три кроки. Звівся на ноги, ухопив тіло під пахви, з натугою одірвав од землі, зігнувся, підклав спину, захопив негнучкі руки-голоблі в свої, поніс заточуючись, хай стріляють... Ох, яка ти темна й нерівна, земелько, скільки на тобі горбків і ямок, а як ідеш порожняка по світлому, то й не завважаєш. І яка безкінечно довга.

Зупинявся перепочити разів з десять. Поволі насувалися ламані обриси козацьких возів. Ніхто не стріляє в спину. І вони відпочивають.

Зайшов за вартового, за вози, розчепив задубілі й такі ж холодні, як у Хоми, пальці. Почув, як сповзло зі спини й гепнуло об землю тіло. Випростався. Зняв шапчину, витер обличчя. Скинув свитину.

Хтось ішов табором, присвічував собі смолоскипом. Пан осавула. Зупинився над Хомою, освітив обличчя вбитого, нахилився, провів долонею по відкритих засклілих очах. Наклав на них два мідяних шеляги.

— Жаль. Добрий був би козак. — Освітив високу Софронову постать. — А з тебе добрий товариш... козаче. Однеси он туди і лягай спати. Завтра рано поховаємо в гуртовій могилі.

Й аж тепер Софроній відчув, як з очей йому викотилися сльози, а горло перехопила

судом. Почвалав до свого воза, ковтаючи солоні, як піт, сльози. Добре, що Хведот тільки підвів голову й повернувся на другий бік.

Ліг на воза, головою до фальконета, від якого й досі відгонило горілим, порохом. Дивився в зірчасте небо, не розрізняючи зірок, все злилося в суцільну сріблясту мережану плахту. Раптом відчув холод. Натягнув свитину на плечі. Його трусив дрібний дрож... Пропасниця. А навпроти рачки стояв шинковий Лавро Килимаренко, кривився, захмеліло шарпав рудявого чуба й провадив далі свою пісню: "А те Вівдя як учула, на братову та й гукнула: "Ой братова-братовонько, дай мені ножа гостренького". Тонкий завій укроїла, ніж у серденько встромила. Та й надбіг брат Лаврінонько: "Ой сестричко Вівдонько, що ж ти собі ізробила, нащо ж себе та й пробила?" Вона йому відповіла: "Лучче тутки погибати, ніж з турками пробувати..."

Гей, Лавре, сатаніїле, згинь, не муч! Знесилено поворухнув рукою, відганяючи. Пропасниця біла дужче, весь тремтів — од маківки до п'ят.

— Хведоте... — слабо покликав. — Дай якогось зілля напитися....

Гармаш не чув, мрійливо висвистував носом.

...Торік на літні вакації зібрався нарешті додому, до батьків. Триста верст від Києва до Корця, дійшов би був за якийсь тиждень. Та сарана все доценту виїла, лани чорніли порожні, дістався Ситняків, які славилися своїм хлібом, а там — пухлі люди валяються під типами. Постукав у віконце якоїсь хати — не пустили на ніч, гримнули у квартиру: забирайся геть, жебраче. Вранці доїв останній кавалочок кукурудзяної мамалиги, хотів напитися води, але цямрину криниці забито плахами: холера гуляє... Так додому не зайдеш, хлопче, здохнеш у придорожній канаві. Треба вертати назад, поки не одскочив далеко Києва... Але ж там, у Корці, благовірну булочницю Явдоху Пекарську б'є канчуками найманець князя, а здоровенний кат, зв'язавши татові руки й ноги, саджає його на палю...

Здригнувся від жалю й огиди. Схопив небаченого ніколи старого Самійла Корецького за горло, кинув на землю й душив, душив... В темряві простяг руки, гарячково стискав пальці, загнав нігті у власні долоні, відчув нестерпний біль.

— Хведоте! — покликав.

З усієї сили, так йому здалося, штурхонував ногою Лінивого в бік.

— Чого тобі? — промимрив той, сідаючи й струшуючи з пелехатої голови сіно.

— Дай зілля якогось... Конаю...

— А чого мовчав досі? — Гармаш зліз з воза, походив навколо, витягнув з прикрученої ланцюгом до передка дерев'яної харчової скриньки поставець, бутельку, відкоркував її, піднісши до місячного світла, наляв якоїсь рідини в поставець, неспішно закоркував пляшку, поклав до скриньки.

"Господи, як він повільно пореаєтьс! — думав Софроній, звівшись на слабких ліктях, тремтячи всім тілом. Але це ще не все. Хведот намацав у темряві під возом бронзову ступку, зашкрябав у ній, перекинув над поставцем з рідиною. — Невже порох сипле? Геть здурів дядько".

— Чим ти там начиняєш, пане Хведоте? — деренчливо скрикнув Софроній.

— Казали люди: ти вчителював колись. Так по-вашому, ло-вченому, пане Сохроне, це—припорошена оковита. Козацькі ліки. Зараз добре помішаю, а ти випий одним духом. Завтра халяндраси скакатимеш. Пий, пий, не огинайся, як не хочеш дуба врізати!

Дужою рукою підпер Софронієву голову й приклав до вуст поставець.

Пив, важко ковтаючи смердючу гірку рідину, текла по вусах на підборіддя, на сорочку.

Тяжко дихаючи, уклався на дні воза, натягнув свитину на голову, підібгав ноги.

— Добраніч, пане Сохроне. Спи до схід сонця! Ляшки поночі не тривожитимуть, бо самі люблять дрімки справляти. — І Хведот уклався поруч, затуляючи його від прохолодного східного вітру.

Швидко зігрівався. Заспокійливо хропів гармаш, а Пекарський аж тепер, згадав про Біличку з цуценятами. Як вона там, у своїй печері у вибалку поблизу Хрещатої долини? Треба завтра, як одужаю, провідати собаку, понести їжу.

Саме десь звідтіля, від Хрещатої долини, допіру почув знайоме видзвонювання невеличким молоточком по великому ковадлові. Та це ж та зозуля, що колись накукала йому многія літа! Прислухався. Вже не тремтів, припорошена оковита пашіла в грудях і череві. Десять, п'ятнадцять... Тридцять. П'ятдесят. Сімдесят п'ять. Сто. Двадцять, сорок... О, як і тоді, не поскупилася ти, сиза кукав'ко! Відчув, як огорта заспокійлива дрімота. Вмостився зручніше в сіні, намацав на дні воза загорнутий в полотно курс піітики, поторгав пальцем крізь сорочку ключа, що звисав з шиї.

Батько Хмель пришле підмогу... Скоро, Софроне, ти відімкнеш цим ключем свого класа піітики і побачиш своїх спудеїв. Незабаром.

[1] "Твір про всю філософію" (з латини).

[2] Мистецтва пом'якшують звичаї (лат.).

Джерело: Ю. М. Хорунжий. Коли промовляють фальконети: Повісті: Іст. триптих.— К : Молодь, 1988.— 184 с.